

Hind 50 kop.

7.4.

K. Tafak.

N° 254
IV - 36

Geografia käsiraamat.

Matematika- ja füüsika-geografia algõpetused
ja viis maailmajagu.

Piltidega ja kaartidega.

Kaardid joonistanud J. C. Jürgens.

Teine parandatud ja täiendatud trükk.

Tallinnos, 1908.

August Buih'i raamatukaupluse kirjestus.

109

[Faint, illegible markings]

A-2627

See n. e
pob

Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse-osaonna toime-
tused nr. 4.

N° 254
IV - 36

R. Tafel.

Geografia käsiraamat.

Matematika- ja füüsika-geografia algõpetused
ja viis maailmajagu.

Piltidega ja kaartidega.

Kaardid joonistanud J. E. Jürgens.

Teine parandatud ja täiendatud trükk.

M. H. Z. 1015
191. 1015

Tallinnas, 1908,

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.

M. Antje trüütfojas Tallinnas trüütitud.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

124806

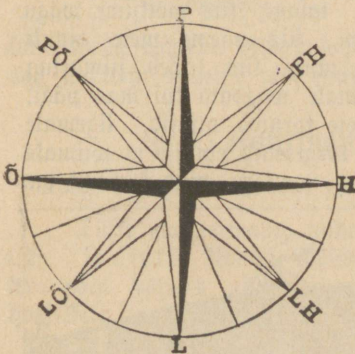
Maafera kui taewakeha.

Tema kuju, liikumine ja seisukoht ilmaruumis.

§ 1. Silmaring.

Kui meie väljas lagedal kohal seisame ja enese ümber waatame, siis näeme jalge all ümmargust maapinda, pää kohal aga taewast, mis nagu kummitud wõlv maad katab ja mille serwad eemal maapinnaga nähtavasti kokku puutuvad. Seda ringjoont, kus taewa serwad maapinnaga nähtavasti kokku puutuvad, kutsutakse silmaringiks ehk silmapiiriks (горизонтъ). Astume oma seisukohalt edasi, siis nihkub silmaring alati ühes meiega ja maa ega taewa äärt ei leia meie fujagilt. Kõige paremini näeme silmaringi mere pääl, sest et merepind lage on, kuna maa pääl meid tihti puud, külad ja mäed kaugele waatamast keelawad.

§ 2. Ilmakaared.

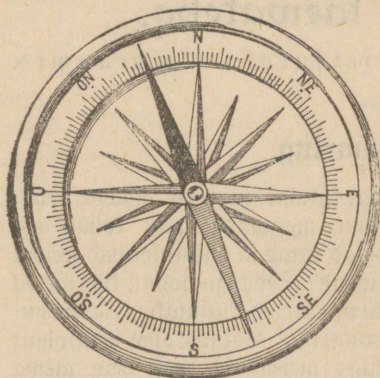
1. Ilmakaared.

Silmaring jagatakse neljaks pää-ilmakaareks: Põõrame silmad kestpäewa ajal päitese poole, siis seisab meie ees lõunakaar, selja taga põhjakaar, pahemal käel idakaar ja paremal käel läänekaar. Pääle nende ilmakaarte on veel neli kõrvalist ilmakaart: põhja ja ida wahel on kird, ida ja lõuna wahel — kesthommik; põhja ja lääne wahel seisab loode ja lääne ja lõuna wahel — edel.*)

*) Idakaart kutsutakse ka hommiku-kaareks, läänekaart — õhtukaareks, kirdakaart — põhjahommiku-kaareks, kesthommikukaart — lõunahommiku-kaareks, loodekaart — põhjaõhtu-kaareks ja edelikaart — lõunaõhtu-kaareks.

§ 3. Kompafs.

Igakord ei ole mitte võimalik päikese järele ilmakaaresid üles otsida. On taevast pilvis, siis ei näe meie mitte päikest ja ei tea ka, millal ta südalõunas seisab. Tutvas kohas, näituseks jään, kus meie elame, võime küll ilmakaaresid igal ajal üles leida,

2. Kompafs.

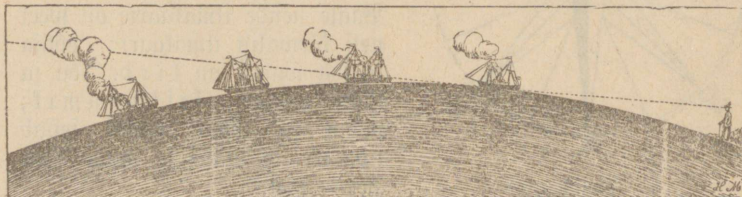
Niisugust magnedinõelaga karpi kutsutakse kompassiks.

kui neid ükskord juba üles otsinud oleme. Oleme meie mere pääl või kufagil mõeras kohas, siis ei tea sugugi ütelda, kus lõuna- ja põhjakaar seisawad.

Niisugusel korral juhatab meie alati magnedinõelake ilmakaaresid kätte. Tema seisab terava warda otsas ümmarguse karbi sees, millel klaasist kaas pääl on. Karbi põhjas on ilmakaared üles tähendatud. Magnedinõelal on niisugune omadus, et ta alati ühe otsaga põhja poole näitab.

§ 4. Maatera kuju.

Oleks maatera pind loodis tajane, siis mõistmine väga kaugele näha, aga et ta kumerik on, siis näeme meie ainult mõne wersta taha. Tõuseme torni otsa, siis läheb silmaring suuremaks ja meie võime kaugemale waadata kui maa pääl. Linna sõites näeme meie esiteks kõrgete tornide otsasid, ligemale jõudes majade katuseid ja muid kõrgemaid ehitusi ja wiimaks terwet linna. Sellest võime näha, et maatera pind kumerik on.

3. Merepinna kumerus.

Sedasama võime ka mere pääl tähele panna. Kui laew kalda poole tuleb, siis näeme kõige esiteks tema ülemist, siis keskmist ja wiimaks kõige alumist jagu. Läheb laew kaldast minema,

siis kaob silmuri kõige päält tema alumine, siis kestmine ja pärastpoole tema ülemine jagu. Nõnda siis on ka merepind kumerik. Kehad, millel ühesugune kumerik pind on, võivad ainult kera-ehk kuulisfarnased olla. Sedasama võime ka maakerast ütelda. Et maatera ümmargune on, võime ka reisimiste abil tõeks teha: läheme lääne poole välja, siis jõuame ida poolt, teiselt poolt maatera tagasi.

Ehk maatera pääl küll mäed on, mis ehk tema kerajarnast fuju tafistatšivad, ei tähenda need tema juuruse kohta ometi mitte midagi; need mäed näitavad nagu liivaterakesed suure gum-mipalli pääl olema. Ka lõnga-tera jääb ikka ümmarguseks, ehk tema pind küll mitte file ei ole.

4. Gloobus.

kolm korda rohkem. Gloobuse pääl joonistatakse mannermaad kirju, aga weefogu roheline wõi sinise wärwiga.

§ 5. Gloobus.

Kõige paremaks maatera fujuks on gloobus, see on, kuul, mille pääle terve maa-pind üles on joonistatud.

Maatera pind seisab man-nermaast ja weest koos. Wett on

§ 6. Kontinendid ja maailmajaod.

Raart 6 (lääne-maapoolik ja ida-maapoolik) waata lehek. 8 ja 9.

Tülki mannermaad, mida wefi igalt poolt ümbritseb, kutsu-takse jaareks. Nõnda võime siis igat mannermaa tülki maa-tera pääl jaareks nimetada. Kõige suuremaid jaarefid kutsutakse harilikult kontinentideks. Neid on kolm, nimelt:

Wana maailm, uus maailm ja Australia. Wana maailm oli inimestele juba ammu tuttav. Tema on kolmest jaost koos; need on:

1. Euroopa, 2. Asia, 3. Afrika.

Uue maailma leidis Kolumbus alles 400 aastat tagasi üles; tema nimi on

Amerika.

Australia on wiies maailmajagu.

Meie elame Europas.

Asia on kõige suurem maailmajagu, Australia aga kõige väiksem.

Europa on ainult natukene suurem kui Australia.

§ 7. Okeanid.

Suurt veefogu maakera pääl kutsutakse mereks.

Suuremaid mereid nimetatakse ka okeanideks.

Okeanid on viis:

1. Suur ehk Baikne okean, Amerika, Asia ja Australia vahel;
2. Atlandi okean, Europa, Afrika ja Amerika vahel;
3. India okean, Afrika, Asia ja Australia vahel;
4. Põhja-Jäämeri;
5. Lõuna-Jäämeri.

§ 8. Maakera liikumine.

Gloobus seisab harilikult oma jala pääl. Maakeral ei ole aga mingit tuge ilmaruumis, vaid ta lendab alalõpmata nagu pall, mis õhku on visatud.

Ühe aasta jooksul ehk 365 päeva ja 6 tunniga jõuab maakera pikerguses teekonnas reiji päikese ümber ära teha.

Selle juures pöörab ta igeenast ööpäeva jooksul ehk 24 tunni sees üksford enese ümber. Niisugust maakera kahesugust liikumist võime enesele arusaadavaks teha, kui meie gloobuse toome ja teda tema enese telje ümber pahemalt poolt paremale poole pöörame ja sellejuures gloobust ka ühtlasi paigal seisva valguse, näituseks, lambitule ümber juhime.

§ 9. Kats maanaba.

Kui meie gloobust tema telje ümber (pahemalt poolt paremale poole) pöörame ja mõnda kohta ehk täppi tema pääl tähele paneme, siis näeme, et tähendatud koht ringi teeb. Et seda kohta paremini silmas pidada, võime niiske paberitükikese gloobuse pääle kinnitada, mida pärast kergesti ära võiks võtta.

Sedasama võime ka teiste gloobuse pääl olevate kohtade juures tähele panna: kõik kohad teevad ringi, kui gloobust tema telje ümber pööratakse. Ringid aga jäävad ikka lühemaks, mida ligemal nad gloobuse teljele seisavad; mõlemad gloobusetelje otsad ise, mis väikeste ringide keskkohta kujutavad, jäävad liikumataks.

Mõndasama nagu meie gloobust pahemalt poolt paremale poole pöörame, pöörab ka maakera igeene ümber.

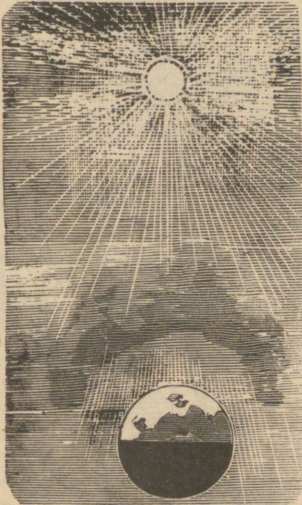
Selle juures teevad ka kõik kohad maakera pinna pääl juuremaid ja vähemaid ringisid.

Ka meie elukoht teeb ööpäeva jooksul ühe ringi.

Maakeral on, nagu gloobuselgi, kaks kohta, mis tema ümberpööramise ajal ühtegi ringi ei tee, vaid ennast ainult oma koha pääl keeravad. Neid kohtasid kutsutakse *n a b a d e k s*: üks põhjanaba ja teine lõunanaba. Seda otsejoont, mida meie maakeral ühest nabaist teise mõtleme ja mille ümber maakera 24 tunni jooksul pöörab, nimetatakse *m a a t e l j e k s*.

§ 10. Päew ja öö.

Soiame mõnda läbipaistmata asja lambitule ees, siis näeme, et tule poole pööratud külg valgustatud on; teine külg aga jääb pimedaks ja heidab enese taha varju.

5. Päew ja öö.

Ka maakera pinnast on ainult see külg valgustatud, mis päikese poole on pööratud; aga teine külg maakera pinnast, mis päikesest eemal seisab, jääb pimedaks ja seisab varju sees, mida maakera enese taha heidab.

Maakera pinna valgustatud poole pääl on *p ä e w*, aga valgustamata poole pääl — *öö*.

Et aga maakera 24 tunni jooksul ehk ööpäeva sees oma telje ümber pöörab, siis jõuab iga koht tema pinnal järk-järgult kord päikese, kord pimeduse poole.

§ 11. Ekwator.

Mõeldud joont, mis maakera pinna pääl mõlematest nabaist ühekaugusel seisab, kutsutakse *e k w a t o r i k s*. Tema jaotab maakera kaheks maapoolikuks: *p õ h j a = m a a p o o l i k* ja *l õ u n a = m a a p o o l i k* seepärast hüütakse ekvatorit ka poolitajaks.

Ekwator jagatakse 360 jalku ehk kraadi, mis kõik ühesuurused on. Iga kraad jagatakse veel 60 minutisse, iga minut — 60 sekundisse.

§ 12. Pikkuse- ja laiusesihid.

Pikkusesihtideks kutsutakse neid mõeldud joonesid maakeri pinnal, mis põhjanabast lõunanabani iga ekvatorikraadi üle tõmmatakse. Neid joonesid hüütakse ka lõunasihtideks, sest et

6. Lääne-maapoolit.

ühe ja sellesama sihi pääl igas kohas maakeri pinnal ühesugune päewa-aeg on. Iga pikkusesiht jagatakse 180 kraadi ja loetakse ekvatorist mõlemate nabadeni, 0 kuni 90. Kõik pikkuse- (lõuna-) sihid on ühepikkused ja jooksevad nabadest kokku.

Kui kaks pikkusesihtit üksteise vastu seisavad, siis tekitab nen-

dest ringjoon (jest et maatera ümmargune on), mis maatera kahets maapoolituks: lääne- ja ida-maapoolituks jagab.

Laiusefih tideks nimetatakse niisuguseid joonesid, mis igast pikkusefih kraadist läbi tõmmatakse, ekvatorist ja üksteisest ühekaugusel on. Iga laiusefih jagatakse ka, nagu ekvator, 360

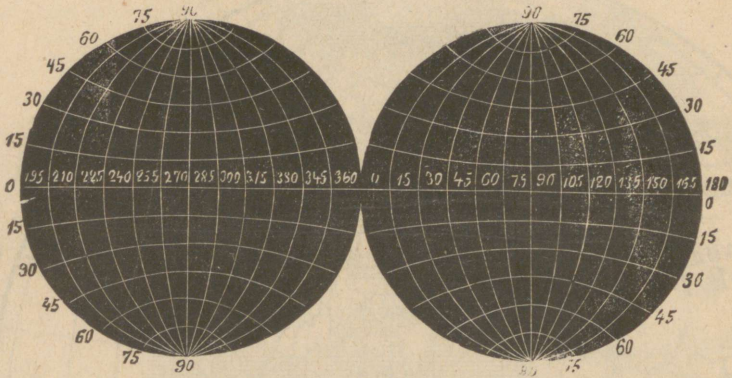

Iida-maapoolit.

kraadi. Mida kaugemal nad ekvatorist seisavad, jeda lühemaks nad jäävad. Laiusefih tide kraadisid loetakse mõnest pikkusefihist pääle hakates, mida harilikult esimejeks võetakse. Loetakse neid kraadisid ühele poole ekvatori ümber, siis arvatakse 0 kuni 360, kui aga mõlemile poole, siis loetakse 0 kuni 180.

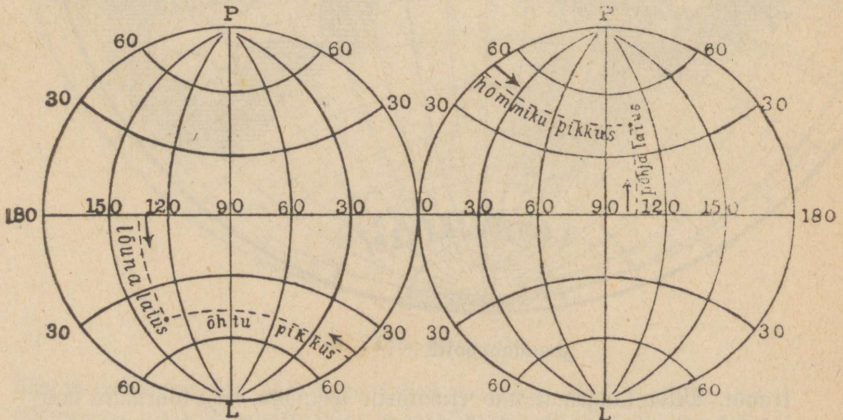
§ 13. Geografiline laius ja pikkus.

Kohtade kaugust ekvatorist põhja või lõuna poole nimetatakse geografiliseks laiuseks. Kohtade kaugust esimesest lõunasihist ida või lääne poole kutsutakse geografiliseks pikkuseks.

7. Pikkuse- ja laiusestid.

Et lõunasihid kõik ühepikkused on, siis võib igaühte nendest esimejeks võtta ja null-lõunasihiks kutsuda; jellepärast tähendatakse

8. Kraadivõrk.

ka kohtade pikkuse juures alati esimese lõunasihhi kohta nimi ära. Harilikult loetakse esimejeks jeda lõunasihiti, mis läbi Ferro saare

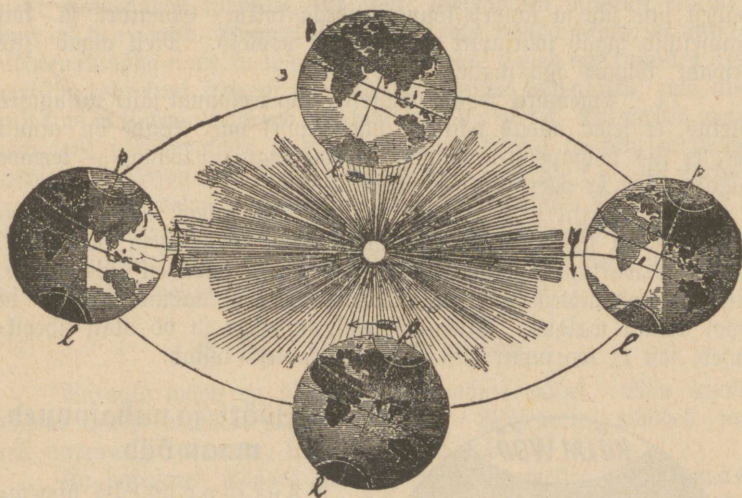
(Afrika läänerannas) lähed. Tihti võetakse ka Greenwich'i (grin-
nitschi) lõunasiht esimeseks; see lõunasiht lähed Inglismaal Lon-
doni linna lähedal üle Greenwich'i tähetorni.

Laiuse- ja pikkusakraadid tähendatakse järgmiste märkidega:
kraad — märgiga $^{\circ}$, minut — märgiga $'$ ja sekund — märgiga $''$.

Nõnda seisab, näituseks, Tartu linn ekvatorist 58° , $23'$
põhjalaiuse ja Ferro saarest 44° , $21'$ idapikkuse all.

§ 14. Maakera liikumine päikese ümber.

Maakera ei liigu mitte üksi oma telje ümber, vaid ta teeb
aasta jooksul ehk 365 päeva ja 6 tunni sees ringi ka päikese üm-
ber. Maakera telg ei seisa oma tee pääl mitte loodis, vaid wiltu

9. Maakera käigutee päikese ümber.

($23\frac{1}{2}^{\circ}$). Niisugune maatelje wiltuseisimine ei muutu maakera tee-
konnal kunagi. Maakera lendab läbi ilmaruumi, kus teda päikene
oma külgetõmbamise jõuga finni hoiab. Et maakera päält mi-
dagi ära kukkuda ei wõi, tuleb sellest, et ka temal enesel külge-
tõmbamisejõud on, nagu teistelgi ilmakehadel.

§ 15. Suwi ja talw.

Selle läbi, et maakeral telgalati wiltu seisab, sünnivad aastaajad
ja päewade pikkus. 8. juunil seisab maakera oma teekonnal niisuguses

olekus, et tema põhjapoolne ots päikese vastas, aga lõunapoolne — eemal on. Siis algab meil suvi ja lõunas — talv; päewad on meil siis pikemad kui ööd.

9. detsembril on lõunanaba päikese pool, aga põhjanaba eemal. Lõunas algab siis suvi ja põhjas talv; sel ajal on meil ööd pikemad kui päewad.

Meie elame põhja-maapooliku, aga Lõuna-Afrika, Lõuna-Amerika ja Austraalia elanikud — lõuna-maapooliku pääl. Kui meil 8. juunikuupäewal suwi algab, siis tuleb nimetatud lõuna-maa-elanikkudel talv.

§ 16. Kewade ja sügise.

9. märtsikuupäewal on maatera nabad päikesest ühetaugusel. Öö ja päew on siis ühepikkused. Warjupiir läheb mõlematest nabadest otse üle ja langeb lõunasühtidega kokku. Ekwatori ja kõik laiusejõhid jagab warjupiir 9. märtsil pooleks. Meil algab siis kewade, lõunas aga sügise.

11. septembril seisab maatera oma teekonnal jälle niisuguses olekus, et tema nabad päikesest ühetaugusel on. Wahe on ainult see, et siis põhjapoolsel maatera pinnal sügise ja lõunas — kewade algab. Öö ja päew on siis ühepikkused.

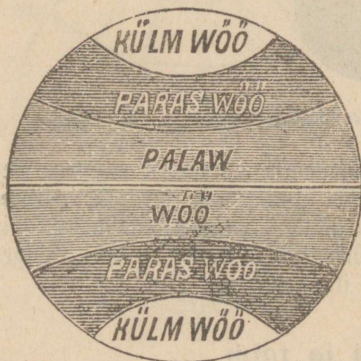
9. märtsil ja 11. septembril on igas kohas, mis sellesama lõunasühti all seisab, ühesugune päikese tõus, lõunaaeg ja loojaminek.

Et warjupiir aasta jooksul tats korda nabadest üle läheb, siis walitseb mõlemates maatera nabadest pool aastat pimedus ja pool aastat walgus. Ekwatori pääl on päew ja öö alati ühepikkused, sest et warjupiir ifka ekwatori pooleks lõitab.

§ 17. Pöör- ja nabajooned, maawööd.

Pöörjoonteks nimetatakse maatera pinna pääl neid laiusejõhtisid, mis ekwatorist $23\frac{1}{2}^{\circ}$ eemal seisawad. Wähja-pöörjoonteks kutsutakse seda laiusejõhti, mis ekwatorist põhja, aga kaljukitse-pöörjoonteks seda, mis ekwatorist lõuna pool on.

Nabajoonteks nimetatakse neid laiusejõhtisid, mis ekwatorist $66\frac{1}{2}^{\circ}$ põhja ja lõuna pool on. Üks nendest on põhja-, teine lõuna-nabajoon.

10. Kliimawööd.

Oma külmuse ja soojuste (kliima) järele jagatakse maapind viide wöösse: palaw wöö, kaks parajat ja kaks külma wööd.

§ 18. Palaw wöö.

Palaw wöö asub mõlemate pöörjoonte wahel. Selles wöös olerwat maad nimetatakse ka troopikaks. Dö ja päew on siin alati ühepikkused. Talwet pole olemasgi, waid palaw suwi rohke wihmasajuga; selle tõttu on ka taimelajw siin lopsakam kui kusagil mujal maakera pinnal. Hüglapuud kasvawad jõudsasti ja pakuwad oma wärwirikkuse ja kirjude lehtede poolest mitmekesist pilti. Mõnes kohas seisawad puud nõnda ligistikku, et ainult kirwega teed raiudes edasi wöib minna. Dige rohkesti leidub palawas wöös palmipuid. Inimesed kasvatawad siin puuwilla, riisi, suhkrupilliroogu, leiva-, kohnipuu ja muid wõera maa taimesid.

Tasajematel kohtadel, kus mitte nõndapalju niiskust ei ole, on rohktalane. Wihma-ajal kasvab rohi nõnda pikaks, et ratsanikku enam näha ei ole, kui ta rohtlaanes sõidab. Tuleb aga kuiw aeg, siis närtseb rohi kuni juureni ära. Määratu suurt lagendikku, mis ainult kiwi ja liiwaga täidetud on, hüütakse kō r b e k s. Kui kõrbes weji maa seest päewawalgele tungib, siis wöiwad jäl ka rohi ja puud kasvada. Niisuguseid kohtasid kutsutakse o a s i d e k s ehk kõrbejaarteks. Metselajate poolest on palaw wöö rikas. Siin elawad: elewant, ninasarwif, jõehobu; kõige werejanulisemad kirjjad loomad: löwi ja tiiger; pääle selle krokodil, suured maod, ahwid, jaanalinud, kirjud papagoid ja mitmewärwiliised liblikad.

§ 19. Parajad wööd.

Parajad wööd on pöör- ja nabajoonte wahel. Siin seisab päikene talwel madalal ja suwel kõrgele. Mõlemates wöödes on neli aasta-aega: kewade, suwi, sügise ja talw.

Ra parajates wöödes kasvab rohkesti metsa. Külmemas jaos asuwad põlised okaspuu-metsjad, kus männid, kuused ja seederipuud kasvawad, kuna lehtpuu-metsjad enam soojemates kohtades ajat wõtawad. Tammed, saared, pärnad, jalakad, kased ja lepad täidawad siin suuri lagendikke. Palawa wöö piiril tuletab taime-riik juba troopikamaad meelde. Voorber, mirt, õlipuu ja kipress seisawad aasta otsa rohelistel, kuna apelsinid ja sitronid lausa taewa all kosuwad ja hääd lõikust annawad.

Parajas wöös kasvatawad inimesed otre, linu, kanepit, kaeru, rukkid, kartulid, nisu, maisi ja riisi.

Metselajate poolest ei ole parajad wööd mitte waesed. Paksudes männi- ja kuusemetsades elutsewad karud, hundid, rebased, põdrad, hirwed, orawad ja palju tedresid.

§ 20. Külmad wööd.

Külmad wööd ulatawad nabajoontest nabadeni. Rohkem kui pool aastat on maapind ja meri siin lume ja jää all. Kewadet ega sügiset pole olemasgi. Ka juwel seisab päike õige madalal ja annab wäga wähe sooja. Naba kohal on päew ja öö kumbgi kuus kuud pikk. Põhja-Jäämere ääres olewat soomaad kutsutakse tundraks, kus ainult sanmal ja mõni soomari kasvab. Puid tundras leida ei ole, sest et talw liig külm on ja maapind lühikese juwe ajal millalgi ära sulada ei juuda. Minult kohati kasvawad mõned fidurad pürjad ehk tarnapuud ja liivapajud. Ka metselajaid on wähe. Jäärebane ja põhjapõder on siinjed tähtsamad loomad. Koduloomaks on tundras põhjapõder. Suwel, kui jää mere pääl sulama hakkab, murrab tuul teda tükkideks. Tihti ujuvad siis merd mööda määratu suured jäämäed, mis laewadele kardetawad on. Jäämeri ei ole elajate poolest mitte waene. Temas elutsewad jääkarud, hülged, walaskalad ja palju wähemaid kalu.

Päikene, tähed ja kuud.

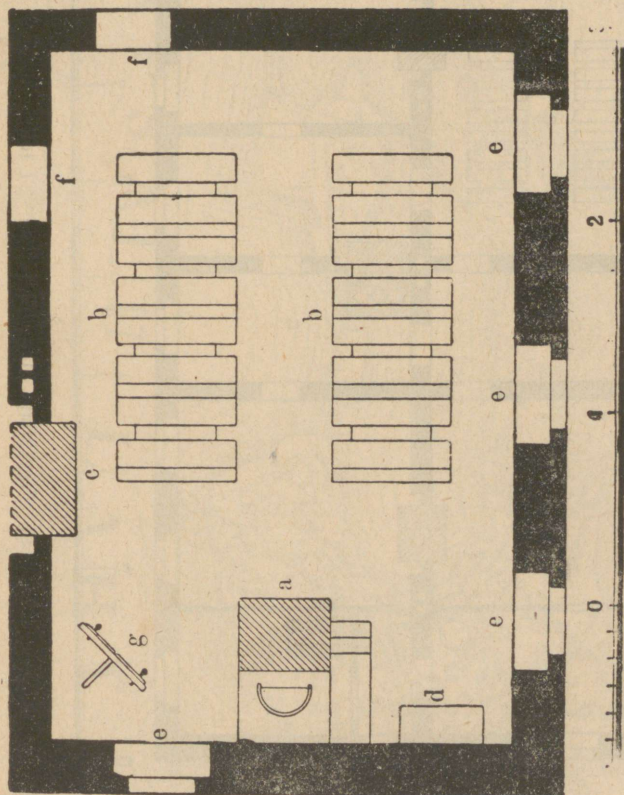
Taewalaotuses näeme selge ilmaga päewa-ajal päikest ja selgel ööl hulka tähte siid. Päikene on $1\frac{1}{4}$ miljoni korda suurem kui maakera ja seisab temast umbes 20.000.000 penikoormat kaugel. Ilma soojuse ja walguseta, mida päikene meile annab, ei oleks maakera pääl ka mitte elu. Pääle päikese hülkawad taewawõlwiil weel tähed. Mõnedel nendest on oma walgus, nagu päikeselgi, ja nad seisawad maakeraft otsatu kaugel. On ka niisugusid tähti, millel mitte oma walgust ei ole, waid mis seda päikese käest saawad. Need on rändajad tähed ehk planeidid. Rändajad tähed liiguvad taewawõlwiil, pööravad iseene ümber ja käiwad pikergustel teedel ühtlasi ka päikese ümber. Ka maakera on rändaja täht.

Kuudeks kutsutakse niisuguseid tähti, mis rändajate tähtede kaasas käiwad. Ka nendel tähtedel pole oma walgust. Maakeral on üks kuu.

Romedid ehk sabaga tähed on niisugused, millel piker-gune kuju on. Nende ümber on udusarnast kesta näha ja saba, mis päikese poolt ära on pööratud.

§ 21. Plaan ja vähendatud mõõt.

Paneme mõne väikese asja puhta paberi päale, näituseks pliitafi või raamatu, ja tõmbame asja äärt mööda ümberringi joone, siis näeme, kui asja paberilehe päält üles tõstame, joonistuse. Seda joonistust kutsutakse p l a a n i s s .

11. Koolitua plaan (1 süüb = 1 toll).

a = õnetool, b = soosilaub, d = fapp, e = abi, e = aknad, f = ukled, g = tähtmel.

Kiisugusel korral on plaani pääl olewal joonistusel just asja õige pikkus ja laius.

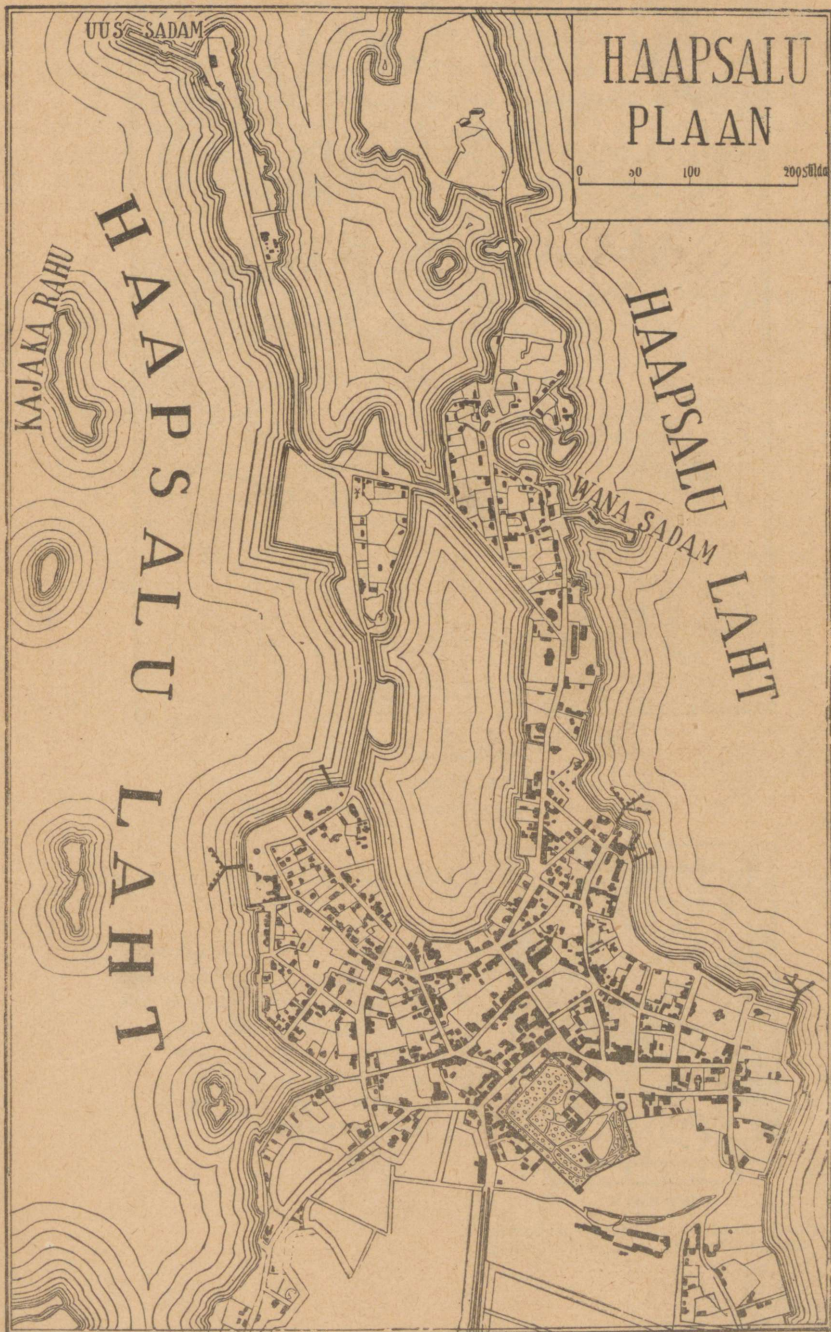
Tahame aga suuremat asja, näituseks, koolitua plaani paberile joonistada, siis peame teisiti tegema.

Selleks on tarvis koolitola laiust ja pikkust ära mõõta. On see meil teada, siis võime koolitola plaani väiksel kujul paberi pääle üles joonistada. Siin peame ka väikest mõõtu abiks võtma,

12. Koolimaja plaan (2 sülba = 1 toll).

c = koolituba, g = tütarlaste magadistuba, f = koolilaste söögituba
 e = koolilaste fõõt, b = eestoda, d = poislaste magadistuba,
 a = kooliõpetaja eluruumid, h = sahvrid.

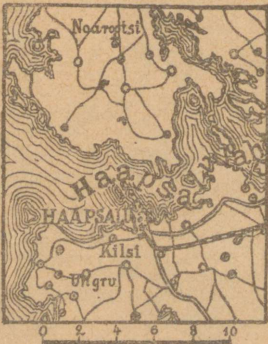

13. Linna plaan (Haapsalu linn).

Mõõt: 0 1 2 3 wersta

14. Maakaart (Haapsalu ümbrus)
suure erikaardi mõõdus (umbes 5 wersta 1 tollis).

wersta

Erikaartide pääl larwitatawate mär-
fide seletused.

* kirik	— randtee
† tuuleweski	— postmaantee
* tule torn	— teised teed
δ rannawahi maja	••• mets
• talu	☪ järw
••• wesiweski	— soo
δ kõrts	△ wabrik
δ metsawahi maja	

Seejama maakoht hariliktu geografiatlaardi
suuruses (umbes 10 wersta 1 tollis).

mida mõne suurema pikkusemõõdu asemel tarvitatakse. Näituseks, üks toll võetakse sülla, wersta, saja wersta jne. asemele. Pääle selle võib ka koolitoas olevaid asju, näituseks: kappi, lauda ja pinkisid plaani pääle ära tähendada.

Koolitoa plaani järele võime ka koolimaja plaani joonistada. Siin peame aga vähemat mõõtu tarvitama. Koolimaja plaani pääl on küll kõik toad ära tähendatud, aga kõiki üksikuid asju, mis tubades olemas, on võimata plaani pääle joonistada.

§ 22. Maakaart.

Plaaniga on ka maakaardil sarnadust. Tema pääle võime vähendatud mõõdu abil mõnda suuremat maakohta, näituseks, kubermangu joonistada. Maakaardi pääle ei või meie mitte üksikuid tubasid, hooneid üles joonistada, nagu meie seda plaani pääl teha võime, vaid siin tähendame linnasid, külasid, tähtsamaid ehitusi väikeste täppidega ja suuremaid jõgesid peenikeste kriipsudega. Plaan, mis suuremat maakohta kujutab, kutsutakse *maakaardiks*. Mida suurem maakoht kaardi pääle üles on joonistatud, seda vähem on tema pääl asjasid. Maakaardil joonistatakse alati põhjapoolne külg ülespoole, lõunapoolne — allapoole, idapoolne — paremale poole ja läänepoolne — pahemale poole.

III.

Maailmajagude kirjeldus.

Europa.

§ 23. Mered, lahed ja merekitsused.

Beefogu, mis vähem kui okean on ja mannermaa rannal seisab, kutsutakse mereks. Piiri, mis mere ja mannermaa vahel on, nimetatakse kaldaks. Tungib wesi kaugele mannermaa sisse, siis sünnitab meri lahe. Sügawaid lahtesid, kus laewad tuulte eest warju leiawad, kutsutakse sadamateks.

15. Kallas, saar, laht ja sadam.

Tähtsamad mered ja lahed Europas on:

Põhjas:

1. Walge meri, uhab Europa Wenemaa põhjapoolsel randa. See meri on aastas 9 kuud kōwa jääga kaetud, millest ta ka oma nime „Walge meri“ on saanud; lühikeste suwe ajal on laewasõit tema pääl süisgi elaw.

Läänes:

2. Lääne ehk Balti meri, Bottnia, Soome ja Riia lahega.

3. Sakja meri.

4. Biscaya (wiskaja) laht; tema juuruse poolest mõib teda ka mereks lugeda.

Rõunas:

5. Wahe meri seisab Europa, Afrika ja Asia wahel.

Tema üfifitud jaod on:

6. Tyrhene (türreene) meri,

7. Genua laht,

8. Jonia meri,

9. Adria meri,

10. Arhipelagi ehk Egeuse meri,

11. Marmara meri,

12. Must meri, õige sügaw ja tormine, iseäranis sügifel,

13. Afjowi meri, väga madal, ristas kalade poolest.

Weefogu, mis kase juurema mere mõi okeani wahel on, nimetatatse merekitfufeks.

Wäiksemaid merekitfufi kutsutakse wäinadeks.

Tähtsamad merekitfufed ja wäinad Europas on:

1. Suur wäin, ühendab Riia ja Soome lahte;

2. Wäike wäin, seisab Suure wäina ja Lääne mere wahel.

3. Suur Belt ja

4. Wäike Belt ühendawad Lääne merd Sakja merega.

5. Pas de Galais (pa dö kale) ja

6. Canal la Manche (mansch), Sakja mere ja Atlandi okeani wahel.

7. Gibraltar'i merekitfus, seisab Wahe mere ja Atlandi okeani wahel.

Arhipelagi merd ühendab

8. Dardanelli wäin Marmara merega; Marmara merd Musta merega —

9. Bosporus ehk Konstantinopoli wäin ja Musta merd Afjowi merega —

10. Kertjchi merekitfus.

§ 24. Mereweji.

Mereweji on kibe soolane ja ei kõlba joomijeks. Wõtame kaufi sisse merewett ja laseme päikese käes seista, siis näeme, kui wesi juba auruks on saanud, kaufi põhja pääl walget soolakihti.

Merewesi on selge ja läbipaistev. Läbi merewee kihi võime mõnikord umbes 20 jülla sügavuseni näha. Sääal, kus meri madal on, võib merewee selgus mitmesuguste segude, näituseks savi- ja liivatükkide läbi, mis talle rohkem mudaje värvi annavad, väheneda. Ka mitmesugused loomakesed, kes meres elavad, võivad weele roheline, punase, walge ja mitmesuguse muu värvi anda.

§ 25. Laened, wee tõus ja mõõn.

Meri ei ole millalgi waikne; tema pinnale tekkivad ka waikse ilmaga laened, mis tormi ajal väga kõrgeks tõusevad. Laenete turjal näeme siis walget wahtu, kus wesi õhuga segatud on. Madalamatest kallastest uhab merewesi üle ja toob siis enesega liiva ühes. Madalamates kohtades on kallas õigem, sest et liiw wäiksed käärud täis täidab. Hoopis teistjuga lugu on kõrgematel kallastel. On tormi ajal laened juured, siis kisuwad nad mere põhjast kiwa üles ja wiskawad neid juure jõuga vastu kallast. Kui nüüd kallas kõwem on, siis jõuab ta niisugusele purustamisele wastu panna, on ta aga kore ja pehme, siis laguneb ta rutemalt — ja jääb tungib meri maa sisse.

Pääle laenetamise, mida tuul sünnitab, liigub merewesi veel teistel põhjustel. Merekallastel tõuseb wesi 24 tunni sees kaks korda kõrgele ja matab madalamaid kaldaid enese alla. Seda nimeakse wee tõusuks. Kaks korda ööpäewa sees langeb wesi jälle alla ja wabastab weega üleujutatud kaldad. Seda wee alanemist kutsutakse mõõnaks. Tõus ja mõõn waheldawad ühtelugu iga 6 tunni ja 12 minuti järel. Wäikestes meredes ei tõuse wesi mitte kõrgemale kui 3 jalg, aga suurtes okeanides tõuseb ta üle 30 jala, üksikutes kohtades isegi kuni 40 või 50 jala kõrguseni.

Mereloomused liikumise kutsutakse wee liikumist okeanides suurte jõgede kujul. Mereloomused sünnitawad harilikult tuuled, kui nad laua ühele poole on puhunud. Wesi hakkab alguses ülemates kihtides liikuma, pärastpoole ka alumistes ja wiimaks sünniwad hoowused. Need hoowused, mis ekwatori poolt tulewad, on palawad, aga need, mis põhjanaba poolt woolawad, on külmad.

§ 26. Poolsaared, neemed, saared ja maakitsused.

Suuri maanurkaid, mis mannermaa küllest merde ulatawad, kutsutakse poolsaarteks. Europa on iseäranis rikas oma poolsaarte ehk liikmete poolest.

Tähtsamad nendest on:

1. Kola, mis oma nime Euroopa Venemaa põhjapoolsemaast linnast „Kola“ on saanud. Teisi suuremaid poolsaarefid nimetatakse enamasti mägede järele, nagu:

2. Skandinavia,
3. Pirenei,
4. Apennini,
5. Balkani ja
6. Krimmi poolsaar.

Neemedeks ehk maaninadeks kutsutakse kitsaid, aga kaugele mere sisse ulatavaid poolsaari. Niisugust maanina võime homniku pool Krimmi poolsaare küljes näha; see maanina ulatab kaugele Njowi merde.

16. Mere ja mannermaa jaod.

Kitsast maariba, mis lake suurema mannermaa wahel on, nimetatakse maakitsuseks. Ka Krimmi poolsaar on maakitsuse läbi mannermaaga ühendatud.

T ä h t s a m a d j a a r e d :

Põhja-Jäämeres :		Atlandi okeanis :	
1. Nowaja Semlja,		6. Island,	
2. Kalgufew ja		7. Suur-Britannia ja	
3. Waigatsch.		8. Jirimaa.	
		Wahe meres :	
Lääne meres :		9. Korsika,	
4. Hiiumaa ja		10. Sardinia,	
5. Saaremaa.		11. Sizilia ja	
		12. Kreta.	

§ 27. Wee auruks muutumine.

Kui meie wett anumasse walame ja selle päikese paistele paneme, siis näeme, et wesi anumast mõne aja pärast kahaneb. Laseme aga anumast kauemat aega päikese käes seista, siis kaob wesi wiimaks ära, ehk teise sõnaga — muutub auruks. Sedasama wõime ka märgade asjade juures näha. Riputame, näitufeks, märja pesu nõõri pääle ja hoiame teda sääl mõne tunni, siis taheneb pesu ära ja jääb kuivaks.

Kuhu jääb siis aga wesi?

Õhk kfibub ta enese sisse.

Mida soojem õhk, seda rohkem wee-auru imeb ta enese sisse. Soojas õhus ei ole wee-auru mitte näha; lähed aga õhk jahedamaks, siis saab aur tihedamaks ja muutub weerafukesteks. Wee-auru wõime siis palja filmaga näha. Ka hingamise juures wõime seda tähele panna.

Soojas õhus ei ole hingeauru sugugi näha, aga niipea kui külma käes hingame, näeme kofe juust väljatulewat hingeauru, mis wäikestest weerafukestest koos seisab.

§ 28. Udu ja pilw.

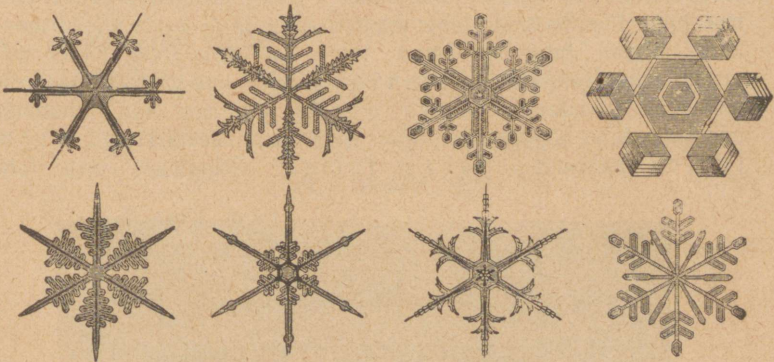
Dige rohkesti kfibub õhk weeauru merede, järwede, jõgede ja soode päält üles. Päewa ajal, kui ilm soe on, ei näe meie üles- tõuswat weeauru mitte; õhtul aga, kui maapind ja õhk jahedaks lähewad, muutub weeaur jõgede ja järwede pääl tihedateks weerafukesteks, mis nõnda kerged on, et nad mitte maha ei lange, waid ise endid õhus hoiawad. Seda nähtawat weeauru kutsutakse u d u k s. Ka siis, kui weeaur kõrgele taewa alla jõuab, kus kül-

mem on kui maapinnal, muutub ta weerakufesteks ja saab pilw e k s. Nõnda siis pole udu ja pilw muud midagi, kui wefine aur, mis maapinnalt üles tõuseb. On aga weeauru õhus wähe, siis ei muutu ta mitte weerakufesteks, ehk küll õhk külm on.

§ 29. Raste, wihm, lumi, härm ja rahe.

Meie teame juba, et kui õhus palju weeauru on, siis muutub see külma käes wäikesteks weerakufesteks; kui aga õhk weel külmemaks läheb, siis ühinevad weerakufesed üksteisega ja saavad pisikesteks tilgakesteks. Doome talwe ajal mõne külma asja jooja tupp, näituseks kivi, siis läheb ta warsti märjaks. See tuleb sellest, et weeaur, mis kivi ümber on, jahtub ja wäikeste weetilgakestena kivi pääle heidab. Suwel, kui pärast palawat päewa jahe öö tuleb ja maa külmaks läheb, puutub õhk maapinnal külmemate asjadega kokku ja muutub rohu, liiwa ja pööjaste pääl weetilgakesteks. Seda kutsutakse siis r a s t e k s.

Kui aga wäikesed weerakufesed, milledest udu ja pilw koos seisawad, taewa all külma käes tihedamaks saawad ja nõnda rasketeks weetilgakesteks muutuwad, et enam õhus ei jõua seista, siis kukuwad nad maapinnale. Meie ütleme siis: „w i h m a j a j a b.“

17. Lumeräitfakad.

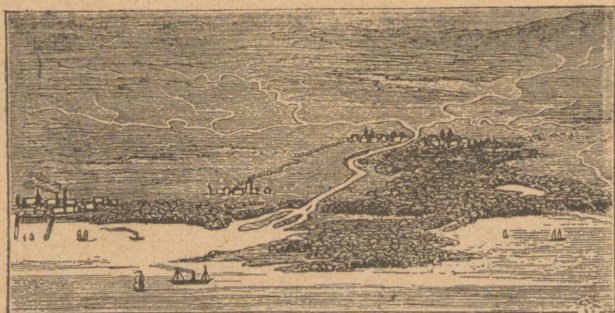
Kui õhk juba wäga jahe on, siis muutuwad weerakufesed nõelajarnasteks lumefibemeteks. Lumefibemed ühinevad ilusateks räätsfakateks ja langewad pikkamisi maha. Kukuwad nad maapinnale pilwetest, siis nimetatakse seda l u m e k s, langewad nad aga õhu alamatest kihtidest, siis — h ä r m a k s. Mõnikord teeb külm õhk taewa all weetilkadest r a h e t e r a d. Raheterad on enamasti herne, mõnikord ka pähkli ja kanamuna juuresed.

§ 30. Hallitas.

Wihma- ja lunewesi, mida maa enese jisse wõtab, tungib ainult nendest maafihtidest läbi, mis kergesti wett läbi lasewad. Mõned fihib, nagu liiw ja lubi, lasewad wett rutemini läbi, teised aga, nagu sawi ja kaljutwi, hoiawad wett finni. Tuleb weele maa sees, näitufeks, sawi wastu, siis ei tungi wesi jellest enam läbi, waid kogub sellesse fihiisse, mis päälpool sawi leidub, ja hakkab sinnapoole jooksuma, kuhu fiht kaldub. Sääb, kus weega täidetud maafiht päewawalgele tuleb, iseäranis mäekülgedel ja kuristikus, tungib wesi maa seest wälja; niisugust wee wäljawoolamist kofta nimetatakse hallitaks ehk lätek.

§ 31. Jõed ja järwed.

Wesi, mis oma alguse hallikast saab, otjib omale teed ifta madalamatesse koftadesse ja jünitab ojakese. Tee pääl ühineb ojakene teiste ojakestega, mis ka oma alguse hallikast wõtawad. Nõnda saab siis ojakeseft oja, ojaft — jõeke, jõekeseft jõgi, mis oma wee kõige sügawamasse kofta maakera pinnale — merde wõi järwe — wiib. Kohta, kuhu jõgi oma wee, kas teise jõkke, merde wõi järwe, wiib, kutjutakse jõesuuks. Jõgesid, mis teistesse jõgedesse woolawad, nimetatakse jõeharudeks. Kui meie näo sinnapoole pöörame, kuhu jõgi jookseb, siis seisab paremal käel jõe paremkallas, pahemal — pahemkallas. Sügawus, mis kahe

18. Jõesuu ja jõeharud.

kalda wahel seisab ja mida mööda jõgi jookseb, kannab jõelame miku ehk jõekaewandi nime. Kohta, kust jõgi oma harudega wett kogub, nimetatakse jõekonnaks, aga kõrgustikku, mis kahte jõekonda üksteisest lahutab — weelahuntajaks.

Sügawust maatera pinnal, mis wett täis on, kutsutakse järweks. Oma suuruse ja sügawuse poolest wõivad järwed mitmesugused olla. On järwesid, millede suurus 1 □-werstast wähem on ja sügawus 1—2 süllani ulatab, kuna teiste pind sadasid ja tuhandeid □-werstasid enese alla mahutab ja sügawus üle 100 sülla ja mõnikord ka üle 1 wersta on (näit. Kaspia järwes). Järwed tekkivad maatera pinnale mitmesugustel põhjustel. Leiab jõgi oma tee pääl sügawuse, siis täidab ta selle oma weega täis. Kewadel, kui jõgi üle kallaste woolab, täidab ta mõne sügawa koha weega, kuhu wesi ka siis alale jääb, kui jõgi oma kallaste wahete tagasi wajub. Mõned järwed on ka meredest saanud. Mõnugusel korral tõusis maa ülespoole ja meri kadus ära, kuna kõige sügawamatele kohtadesse wesi järwedena järele jäi. Harilikult on nendes järwedes joolane wesi.

§ 32. Tähtsamad Euroopa jõed ja järwed.

Põhja-Jäämerde woolab

1. Petjhora.

Walgesse merde —

2. Dwin a, kõige tähtsam weejoon Põhja-Europas.

Lääne merde woolawad järgmised jõed :

A. Soome lahte :

3. N e w a, tuleb

4. Ladoga järwest, mis üks suurematest järwetest Europas on.

Ladoga järwe jooksewad järgmised jõed :

5. a) W u o k s j a, mis oma wee

6. S a i m a järwest wõtab;

7. b) S w i r, saab oma alguse

8. D n e g a järwest, ja

9. c) W o l c h o w, jookseb

10. I l m e n i järwest wälja.

11. N a r o w a jõgi saab oma wee

12. P e i p j i järwest.

B. Riia lahte woolawad :

13. R o i w a ehk L i i w i m a a Aa,

14. W ä i n a ehk D ü ü n a ja

15. K u u r a m a a Aa.

Lääne merde jooksivad veel:

16. Weiffel ja
17. Oder.

Saksa merde woolavad:

18. Elbe,
19. Rhein; tema kaldad, kus palju wiinamarju kasvataakse, on ütle mata ilusad.
20. Themse.

Canal la Manche'i wiib oma wee

21. Seine (seen).

Wiskaja lahte jooksivad:

22. Loire (luar) ja
23. Garonne.

Pirenei poolsaarel langewad Atlandi okeani:

24. Duero,
25. Tago (tago),
26. Guadiana (uadjaana) ja
27. Guadalquivir (uadalqiwir).

Wahje merde woolavad:

28. Ebro ja
29. Rhône (roon);
30. Tiber (ehk Tevere) langeb Tyrrheni merde, kuna
31. Po oma wee Adria merde saadab.

Musta merde jooksivad:

32. Donau, kõige tähtsam weete Europas. Tema harudest olgu nimetatud:
33. Theiss (ehk Tisza) ja
34. Pruth.

Musta merde saadavad oma wee:

35. Dnjestr ja
36. Dnjepri.

Wõni merde woolab

37. Doni jõgi.

Kaspia järwe, mida tema suuruje poolest ka mereks kutsutakse, jooksivad:

38. Wolga, kõige pikem Europa jõgedest ja ühtlasi ka kõige tähtsam weete Ida-Europas. Tema harudest on tähtsad:
39. Dka ja

40. R a m a ;

41. U r a l, woolab Kaspia merde.

Järvedest olgu veel oma suuruse poolest

42. B e n' e r, Skandinavia poolsaarel, nimetatud.

§ 33. Jõgede tegemus. Delta ja weekosk.

Terwet jõewoolu jagatakse ülemaks, kesk- ja alamaks jooksfuks. Ülem jooksk algab hallikast, alam jooksk lõpeb jõesuus ära; ülema ja alama jooksi wahel on keskjooksk. Hallika ligidal on jõelamemik alati kitsas ja madal, aga mida kaugemale mere wõi järwe poole, jeda laiemaks ja sügavamaks ta läheb. Jõed, mis mägedes algawad, jooksewad kiiresti. Nende woolud on nõnda kõwad, et nad kaljutükisid ja wäikseid kiwa üles kisuwad. Kiwid õõruwad endid woolus üksteise wastu ja muutuwad selle läbi filedaks ning kuluwad aegamööda wäiksemaks. Keskjooksus on kaljutükid ja kiwikesjed, mida jõgi ülemal jooksul üles kisuw, juba hästi peenikeseks murenenud, kuna mõned nendest ka liiwaterakesse taolisteks on jaanud. Alamal jooksul jääb jõe weewool tajasemaks, kuna ta jõesuus hoopis ära kaob. Sääal settiwad liiwa- ja sawiterakesed, mida wesi ühes kandnud, põhja. Kõige rohkem wajub neid jõesuus alla. Selle tõttu läheb jõesuu kaewand madalamaks ja tekkiwad paiguti ka niijugused madalad kohad, mis saartena wee seest päewawalgele tungiwad. Siin hakkawad pärastpoole ka puud ja pöösad kaswama. Jõgi jaguneb saarte wahel mitmesse harusse ja woolab merde. Niijugust jõesuud kutsutakse *d e l t a k s*.

Iga oja, jõgi ja jooksew wesi sünnitab alataja muudatusi. Ta kisuw kiwa, liiwa ja sawitükisid üles, teeb neid peenikesteks ja wiib oma suu poole, kus nad põhja langewad. Nii kantakse üks jagu maapinnast teisele kohale.

Tähelpanemise = wäärt on iseäranis *P o* jõgi *Italia*s. Tema hallikas seisab *Alpi* mägedes, kust ta palju liiwakübemekefi merde kannab. *Adria* linn, mis 2000 aasta eest jõesuus seisis, on nüüd-sel ajal juba ligi 3 penikoormat temast eemal.

Kui jõelamemik järsku madalamaks läheb, siis kukub wesi mürinaga alla ja sünnitab *w e e k o s j e*. Kõige suurem kosk *Europa*s on *Schweizis Rheini* jõe pääl. Sääal kukub wesi 11 sülla kõrguselt alla. Tähepnanemise-wäärt on ka *Buofja* jõe *Imatra* kosk *Soomemaal*.

Kui jõgi oma tee pääl kalju ehk kiwiarnase maapinna eest leiab, siis tungib ta sealt enesele teed otjides läbi. Kõwemad kaljutükid, mida wesi häwitada ei suuda, jääwad jõekaewandisse weealuste kiwidena seisma, mis laewasõidule suureks takistuseks on. Wenemaal on nimetamisewäärt suured weealused kiwid *Dnjeperi* jõel.

§ 34. Mannermaa pind.

Mannermaa pind ei ole mitte päris tasane; harilikult leidub tema pääl kõrgemaid ja madalamaid kohtasid. Ühetasase pinnaga kohtasid mannermaal kutsutakse *lagen dikku deks*. Et weepind meredes igal pool ühetasane on, siis mõõdetakse mannermaa pinnakõrgust merepinnast.

Lagendikku, mis merepinnast kõrgemal ei seisja kui sada jülda, nimetatakse *madalikuks*; ulatab ta aga üle saja jülla, siis kutsutakse teda *kõrgustikuks* ehk *ka* — kui ta lage on — *filmaaeks*.

§ 35. Maa.

Kui meie maa jisse augu kaevame, siis näeme, et maakera pind mitmesugustest kihtidest ehk lademetest koos on. Lagedas kohas lamavad need kihid, just kui raamatuse lehed, korralikult üksteise pääl ja seisavad savi-, liiva-, lubja- ja kriidi-ollustest koos. Iseäranis hõlpsasti võime seda mere kallastel tähele panna, kuhu laened ja jõed alati muda või liiva kofku kannavad. Nja jooksul muntuvad alumised liivaterakesed merepõhjas päälmiste kihtide rõhumise all liivakiiviks, kuna mudast savisarnane kaunis kõva segu saab. Nii sugustes kihtides leiame tihti kalade ja elajate jäätiseid, kes meres või mererannal on elutsenud. Mõned nendest elajatest on juba ammugi ära mädanenud ja ainult oma kujukormi alal hoidnud, kuna teised jälle ära on kivistatud. Arvatakse, et jään, kus maa nii sugustest kihtidest koos seisab, vanal ajal meri on olnud.

Mõnes kohas on maa päris kiivine või ta pinda katavad ainult õhukesed pehmed kihid. Väga laialt maakera pinnal leiduv kiiv on, näituseks, granit ehk raudkiiv, millest tulpsaid ja auusambaid valmistatakse. Kui meie graniti hoolega tähele paneme, siis näeme, et ta mitmekarvalistest kõvasti üksteise külge liidetud kandilistest tükkidest koos seisab. Enamasti katavad kiivitaolist maad liiva-, lubja- j. m. lademed, aga igal pool maakera pinnal, kus võimalik on kuni alumise kihini tungida, leidub alati kiivisarnast ollust.

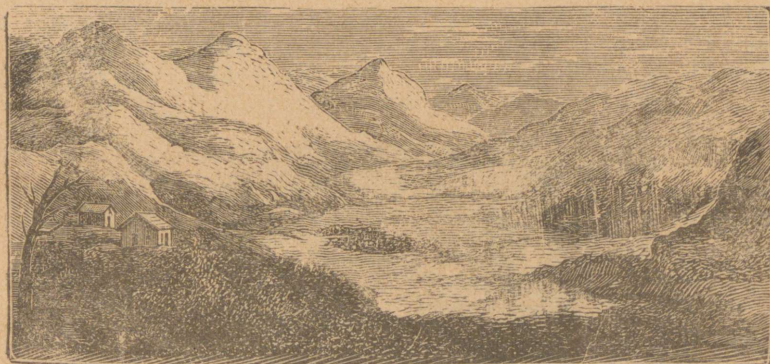
§ 36. Muld.

Nja jooksul porsub kiivisarnane maapind vaheldava külma ja sooja käes ära ja hakkab lagunema. Nõnda muutub granit liivaks ja saviks, liivakiiv — liivaks jne. Maa päälmist musta korda nimetatakse *mulleks*. Muld võib ka liiva ja saviga segatud

olla. Ollus, mis mullale musta näo annab, on äramädanenud taime- ja elajatejätised. Mida rohkem mulda maapinnal on, seda wiljasigitavam on see maatükk.

§ 37. Mäed ja orud.

Kõrgustikku, mille pind igalt poolt nõlvat on, kutsutakse mäeks. Väiksemaid mägesid hüütakse harilikult kinkudeks ehk künkasteks. Mäe ehk kingu alumist jagu nimetatakse jalaks, keskmist küljeks ja ülemist otja tipuks ehk harjaks. Ülatavad mägestikud pidas reas forralikult edasi, siis sünnitavad nad ahelmägestiku ehk mäeselja; on nad aga forratus olekus, siis kannavad nad mürdmägestiku nime.

19. Ahelmägeselja ja org.

Tasase pinnaga sügawat kohta mägede wahel kutsutakse oruks. Kitsast orgu kutsutakse harilikult kuristikuks.

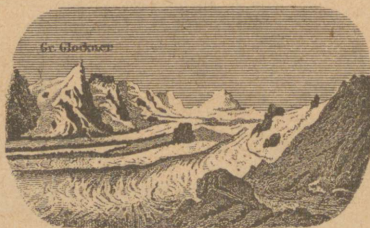
Mäed ei jää mitte igawesti muutumataks, waid nad lagunevad aja jookul külma, sooja, wee ja tuule käes. Mõnikord murduvad suured kaljutükid mäe küljest lahti ja kukuvad alla kuristikku, kus nad kõik ära häwitavad, mis aga ette juhtub.

§ 38. Lumeweermed ja jäälugustikud.

Kõrgete mägede pääl on õht juba nõnda jaha, et lumi jääb suwe-ajal ära ei jõua sulada. Küsjugust lund nimetatakse igaweks lumeks. Seda mäekülje pääl leiduwat piiri, millest allpool lumi suwel ära sulab, ülewal pool aga aasta otja seijab, kutsutakse lumewäljade piiriks. Kui mägedel, mis lumega kaetud

on, liig järjud küljed on, siis weeruvad jäält tihtigi lumetombud alla. Alla weeredes kiuwad need suured lumapaagid kiwa ja puid enestega kaasa ja matabad mõnikord ka majasid oma alla. Niisuguseid mäest alla weerewaid lumetompusid kutsutakse lumeweermeteks ehk lamfinideks.

Kuristikkudesse, mis ülewal pool lumewäljade piiri seisawad, kui ka mõnda sügavamasse kohta kogub õige palju lund. Päikese kiirte mõjul läheb lumi urbsiks ja lohjatafegafeks — hakkab sulama, aga õösel külmab ta uuesti ära. Neg-ajalt muutub lumepind jälle jääsarnaseks. Et aga lund ilka juurde sajab, mis pärastpoole jälle jääks saab, ja et jää ülemised kihid alumiste kihtide pääle rõhuwad, siis hakkab jää selle tagajärjel ja osalt ka oma raskuse tõttu maldamaid kohtasid mööda mägedelt allapoole libijema; niisuguseid jääjõgesid nimetatakse jääliugustikkudeks ehk gletscheriteks.

20. Jääliugustik Alpi mägedes.

Kui jääliugustik juba allapoole lumewäljade piiri jõuab, siis hakkab ta sulama ja sünnitab hallita. Jääliugustikkude libijemine on väga aeglane, nõnda et seda pea sugugi tähele ei ole panna.

§ 39. Tähtsamad Euroopa mäed.

1. Urali mäeselj, mis Europat ^{Asiast} lahutab ja Põhja-Jäämerest kuni peaaegu Kaspia järveni ulatab. See mäeselj on väga rikas raua, wase, platina, kulla ja kallite kividide poolest;

2. Skandinawia mäeselj, sellesama-nimelisel poolsaarel;

3. Pirenei mäed, ulatawad Biskaja lahelt kuni Bahe mereni.

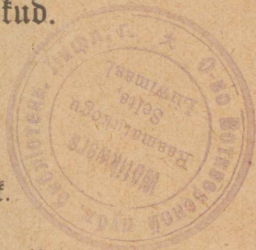
4. Sierra Nevada, Pirenei poolsaarel;

5. Alpid, kõige kõrgemad mäed Europas ja ühtlasi ka kõige ilusamad oma wälimise kuu poolest. Nende kõige kõrgem tipp on Montblanc, mis ligi 15.800 jalga merepinnast kõrgemal seisab;

6. Apennini mäeajalg, käib pikuti Apennini poolsaarest läbi;
7. Karpatid, Alpidest ida pool;
8. Balkani mäed, täidavad oma harudega sellejama-nimelist poolsaart;
9. Krimmi mäed, Krimmi poolsaare lõunapoolses jaos.

§ 40. Tähtsamad Euroopa madalikud.

1. Wene madalik;
2. Põhja-Saksa madalik;
3. Prantsuse madalik;
4. Lombardia madalik;
5. Ülem- ja Keski-Donau madalik.

§ 41. Tulepurtskavad mäed (vulkanid).

Apennini poolsaarel on Vesuvio mägi. Mäe pääl on alati auru näha, mis sambana maa seest välja keeb. Mäe tipul on ka a w a n d u s ehk kraater, mis maa sisse läheb. Seda a w a n d u s t mööda tõusevad aurupilved, mõnikord ka kiivid, tuhk, kuum muda ja sulanud mineralid, mida l a a w a k s ehk wirnaks kutsutakse, üles. Niisugust mäge, nagu Vesuvio on, kutsutakse t u l e p u r t s k a w a k s mäeks ehk vulkaniks (vulkaaniks).

Enne kui mägi tuld välja hakkab ajama, on maa all müri- nat kuulda, mis kaugele kõuemüriinat meelde tuletab. Vulkanil ümbruses on ka maavärinemist tunda. Kraaterist tõuseb siis weaur üles ja muutub taewa all pilweks, mis wihma ühes müristamisega toob. Pääle selle heidab mägi eneseist suure jõuga tuhka ja kiwa välja. Tuhk ühineb ülewal pilwega ja jee segu katab taewa-aluse mõnikord nii tihedalt finni, et päew pimedaks ööks muutub. Pilwedeft hakkab ühes wihmaga ka tuhka maha langema, mis vulkani ümbruse pakku tuhaporraga katab ja selle läbi taimele ning elajatele kahju toob. Sagedasti ajab tuul tuhupilved mitmetuhande wersta kaugusele. Wiimaks hakkab mägi laawat välja ajama. Kui laawa kuni awanduse wõi lõhede ääreni, mis maavärinemise tagajärjel sündinivad, on jõudnud, siis woolab ta üle ääre suurte tulejõgedena alla ja põletab tee pääl kõik ära, mis ette juhtub. Päält-poolt jahtub laawa õige ruttu ära ja tõmbab enesele koore pääle. Ara jahtudes muutub ta wiimaks kiwiks.

On mägi laawa wäljajaitmise juba lõpetanud, siis ei ole maa sees rakumist enam kuulda. Ainult aurujambad seijawad weel kaua mäe kraateri ja lõhede kohal.

79 aastal pärast Kristuse sündimist mattis Vesuvio mägi Itaalias kolm linna: Pompeji, Herculaneumi ja Stabiä tuha ja laava alla ning kaotas nad sootuks maa päält ära. Wiimajel ajal on nende linnade varemeid juba välja kaevama hakatud, mis meile võimalust annavad jelle aja elu tundma õppida.

21. Tulepurtskav mägi.

Niiamajugune saatus sai Amerikas Martinique'i (martiniiti) saare pääl olevale Saint-Pierre (jäng-pjääri) linnale, kus üle 30.000 elaniku oli, 1902 aastal osaks. Inimesed leidsivad kõik kuuma lämmatava auru läbi, mida Mont-Pelé tulepurtskav mägi üle linna laotas, jurma.

Pääle Vesuvio olgu Europas olevate tulepurtskavate mägede seas veel nimetatud:

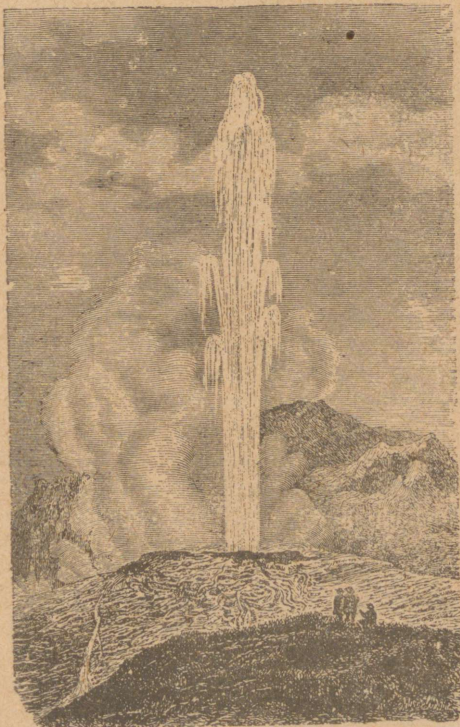
1. Etna, Sizilia saarel, ja
2. Hekla, Islandi saarel.

Neid vulkanisid, mis enam tuld välja ei aja, tutsutakse kustumuteks.

Mõnikord värireb maa, ilma et ta enesest tuld välja ajaks. Maa sisse tekiwad siis suured lõhed; majad langewad kokku ja inimesed leiawad rusude all surma. Harilikult sünniwad maawärinemised vulkanide ümbruses, enne kui need tuld välja hakkawad ajama, aga mõnikord hakkab maa ka jään värijema, kus tulepurtskawaid mägesid ei olegi.

§ 42. Keewa wee hallitad (geiserid).

Kendes hallitades, mis jügawatest maafihidest välja hoowawad, on palaw weji. Harilikult leidub rohkesti niisuguseid keewa

22. Suur Geysir Islandi saarel.

wee hallikaid tulepurtskawate mägede ümbruses, kus ülemiste maa-kihtide all weel kuum laawa asub. On laawa wäga palaw, siis tõuseb wegi hallika sees hooti mitmekümne jilla kõrguseni taewa poole üles. Esimene weefagar ei ole weel mahagi saanud, kui juba uuesti weeforu maasügawusest wälja paiskab. Wiimaks tõuseb hallikast hüglasuur weejuga kõrgele, mis esimestest palju juurem on. Pääle selle kaob kõik ära ja hallika tegewus jääb soiku. Niisuguseid kuuma wee hallikaid kutsutakse geijeriteks. Dige rohkesti on neid Islandi saarel leida.

§ 43. Maatera sifemine ehitus ja mägede fündimine.

Kui meie maa sisse augu kaewame, siis jõuame wiimaks niisuguse maapinna-kihi juurde, kus niihästi juwel kui ka talwel ühesugune soojus walitseb. Tungime kaewamise teel sügawamale maa sisse, siis jõuavad meile weel soojemad maakihid wastu. Mõnes kohas, kus õige sügawale maa sisse on tungitud, et, näituseks, metalliid päewawalgele tuua, on maasüu nõnda soe olnud, et inimesed oma töö pooleli on pidanud jätma, ehk jäänud küll rikalikult metalliid leidus.

Sellest selgub, et maatera sifemus palawas olekus on, mida ka tulepurtskawad mäed tõendawad. Umbes 65 wersta sügawusel arwatakse palawus nõnda juur olewat, et see kõiki tuttawaid metalliid, nagu: tina, rauda, kulda jne. wedelaks suudaks muuta. Igatahes on kõik olluised, millest maatera sifemus koos seisab, hirmus palawad. Kas need olluised jäänud kõwas, wedelas wõi gaasfarnases olekus on, ei ole seniajani weel kindlasti teada.

Arwatakse, et maatera ennemalt tulipalawas olekus on olnud ja nagu päikene on paistnud. Neg-ajalt hakkas ta jahtuma ja tõmbas enesele kiwise koore ümber, kuna ta sififond tänapäewani tulipalawaks on jäänud. Et aga maatera sifu aja jooksul jahedamaks läks, siis pidi selle tagajärjel ka sififond ennast kofku kiskuma. Koore ja kofkufiskuma sififonna wahetele jäi selle läbi tühi ruum. Oma raskusejõuu sunnil ajas koor ennast wolti ja langes alla. Sel wiisil fündisidwad maatera pinnale esimesed mäed ja orud. Kui maapind külmemaks läks, siis asus orgudesse ka wegi.

Ragu meie juba teame, seisab mannermaa pind mitmesugusest kihtidest koos. Ka mägedel on juuremalt jaolt seesamasugune ehitusewiis. Nad on mitmel ajajärgul tekkinud. Need mäed, mis waremalt on sfündinud, on külma, sooja ja wee läbi, mis kiwa ja liiwa nende otsast maha kannab, juba lagunenud ja madalamaks jäänud, kuna hiljemal ajal tekkinud mäed weel kõrgeid on, sest et looduse käsi nende kallal weel küllalt tööd ei ole jõudnud teha.

Ka maa jeeft wäljatulew kuum laawa wõib mägesid jünnitada. Nõndawiiji on kõit tulepurtskawad mäed jaanud. Wäitfemaid mäeselgajid leidub harilikult nendes kohtades, kus wanal ajal jääwäljad on olnud, mida mööda jääkambad kiwa, liiwa ja sawi kokku on kandnud. Ka tuul wõib merekallastel liiwa, mis laened wälja on uhtunud, üles keerutada ja mõne asja ümber hünikusie ajada, millest pärastpoole kungas wõrsjub.

§ 44. Mere põhi ja sügawus.

Mere põhi on tasasem kui mamerimaa piind, aga süisgi leidub ka meredes kõrgemaid ja madalamaid kohtajid. Meres asjwad jaared ei ole ju muud midagi, kui kõrgustikud ja mäed. Kaljuseid weepinna-aluseid kõrgustikka nimetatakse karipäälsjeteks, weealuseid liiwakõrgustikka — leetjelgades.

Mere sügawus ei ole mitte ühesugune. Tema harilik sügawus on 3 wersta. Kõige sügawam on Wainne okean, mille põhi mõnes kohas 9 wersta weepinnast madalamal on.

§ 45. Õht.

Õht ümbritseb maatera piinda igast küljest. Ta on läbipais-
ten, terge ollus, mida meie mitte ei näe. Õht ta küll terge on, süisgi on tal ka oma jaagu raskust, sest et õhu ülemised kihid alumiste kihide pääle rõhuwad ja wiimaseid koomale suruwad. Mida kõrgemale me maapinnalt tõuseme, seda õredamaks muutub õht; kümne wersta kõrgusel on õhtu juba nii wähe, et seda inimesele hingamiseks tarwilisel mõõdul enam ei jätta.

Palawal juuwil päewal läheb maapind palju soojemaks kui õht. Päiteje kiired, mis õhust läbi tungiwad, soojendawad õhtu wähejel mõõdul. Õht jaab oma soojuse juuremalt jaolt maa käest, mille päikene soojaks on paisunud; jellepärast on õhu alumised kihid ka palju soojemad kui ülemised. Kõrgete mägede tipud on ka juwel lumega kaetud, sest et ülemistes kihil walitseb, kuna maapinnal soojust seljamaal ajal küllalt on, nii et puud ja lilled kaswada wõiwad.

§ 46. Tuul, tema siht ja jõud.

Wäga harwa seisab õht paigal; pea alati liigub ta: õhu liikumist nimetatakse tuuleks. Tuule sihti wõime harilikult tuulelipu järele otsustada, mis emast iga kord sinnapoole pöörab, kuhu tuul puhub. Tuul jaab oma nime selle ilmakaare järele, kust poolt ta puhub. Kui tuul põhjast löõtib, süis kutsutakse teda põhjatuu-
lets, puhub ta lõunast, süis — lõunatuuleks jne.

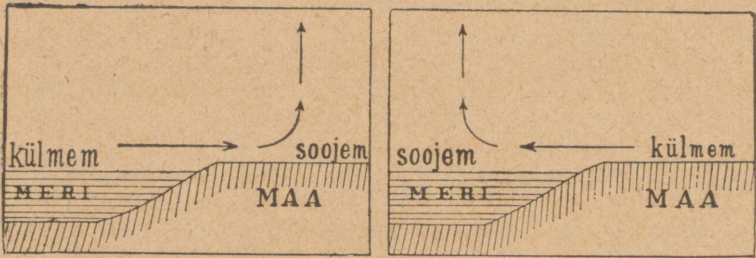
Õige kanget tuult kutsutakse tormiks.

Tormid võivad väga palju kahju teha: majasid ära lõhkuda, puid üles kiskuda jne.

Kust tuleb tuul?

Meie teame, et maapind ja ühtlasi ka õhk mitte igal pool ühesugune palaw ei ole. Ühes paigas on soojus palju suurem kui teises kohas. Kui õhk soe on, siis läheb ta õredamaks ja kergemaks. Kerge õhk tungib ülespoole, aga tema asemele woolab naabrusest tihedam ja külmem õhk. Sel kombel jünnibgi tuul.

Merefallastel puhub tuul päewa-ajal mere poolt maa poole, aga ööjel maa poolt mere poole. See tuleb sellest, et päewa ajal maa enamalt päikeste kiirte all soojaks läheb kui wesi. Õhk on maa-

23. Briisid.

pinnal siis soojem ja tõuseb ülesse, kuna mere päält külm õhk tema asemele woolab. Ööjel aga jahtub maa rutemini ära kui mereme pind. Mere pääl on õhk siis soojem. Soe õhk tõuseb ülesse, aga tema asemele woolab maa poolt külmem õhk. Niisuguseid tuulesid kutsutakse briisideks.

§ 47. Kliima.

Astume toast õue ja paneme ilma tähele. Kui pilvedest wihma satab, siis ütleme, et ilm wihmane on; ei tule aga mitte wihma, siis on ilm kuiv. Talwel on ilm külm, juwel — soe.

Ilm võib päewa jooksul mitu korda muutuda, weel rohkem aga aasta-aegade ja aasta jooksul.

Aga siiski on ilma läbistatune seisukord ja olu igal aastal ühel ja seltsamal ajal peaaegu ühesugune. Inimesed, kes kauemat aega ühes kohas elavad, võivad väga hästi ütelda, misugune keweade, suwi, sügise ja talw nende asukohas on; teise sõnaga ütelda — nad tunnewad oma maa kliimat. Ranna-äärsetes maades, kus meri mitte kinni ei külma, on kliima palju soojem, kui nendes kohtades, mis merest eemal seisawad. See tuleb sellest, et

rannaäärjed maad mere mõju all seisavad. Meretuuled kannavad sinna tihti niiskust. Kliima on jellepärast ka niiske ja selles mõttes alati ühelaadiline, et suwe ja talwe wahel mitte wäga suurt wahet ei ole. Kaugemates kohtades aga, mis merest hoopis lahutatud on, on kliima kuiv. Sinna ei too meretuuled niiskust, ja kuigi nad jeda teewad, siis õige wähejel mõõdul. Suwi on niisugustes kohtades wäga palaw, talw aga wäga külm.

§ 48. Europa kliima.

Suurem jagu Europat ajub parajas wöös; ainult tema põhjapoolne külg ulatab külma wöö sisse, kuna lõunapoolsed poolsaared juba palawa wöö piirkonnas ajuwad.

Europa kõige külmemad maakohad on Põhja-Jäämere kallastel, kuna kõige soojemad lõuna pool, Wahe mere kallastel ajuwad.

Lõuna-Europale on Pireneid, Alpid ja Karpatid kaitsewalliks, mis külmi põhjatuuli jellesse maa-õjasse ei laje peajeda. Sellepärast ongi siin kliima soe ja talw hoopis tundmata. Talwel sajab rohkesti wihma, kuna suwi kuiv ja palaw on.

Europa kliima kohta awaldab ka Atlandi okean suurt mõju.

Atlandi okeanis woolab Golsitromi nimeline soe merehoowus Europa kallaste poole. Ta woolab Islandi ja Zirimaa wahelt mööda Norramaa kaldaid Põhja-Jäämeresse. Ka õhk, mis selle merehoowuse kohal seisab, on soe. Soe õhk neelab alati rohkem niiskust enesesse kui külm õhk. Nõndawiisi saab ka Golsitromi kohal õhk niiskeks. Et aga Europas tihti edeli- ja läänetuuled puhuwad, siis saawad nad Golsitromi käest palju soojust ja niiskust ning annawad jeda Lääne-Europale. Sellepärast walitseb Lääne-Europas merekliima, kuna Ida-Europas kliima kuiv on. Mida kaugemale lääne poolt ida poole minna, jeda rohkem leidub aastas päewi, mil taewas pilwita on. Keik- ja Lõuna-Wenemaal tuleb tihti ette, et päewa ja ka nädala jooksul taewas mitte ühtegi pilwegi näha ei ole. Et Lääne-Europas rohkem wihma sajab kui Ida-Europas, siis on suwi Lääne-Europas paraw ja talw ei ole mitte külm; Ida-Europas on suwi wäga palaw ja talw õige külm.

Niiskust toob küll iga meretuul. Et aga palaw hoowus meie maast mitte kaugel pole, siis on meie kliima selle hoowuse mõjul, Asia ja Amerika põhjapoolse paraja kliimaga wõrreldes, palju soojem.

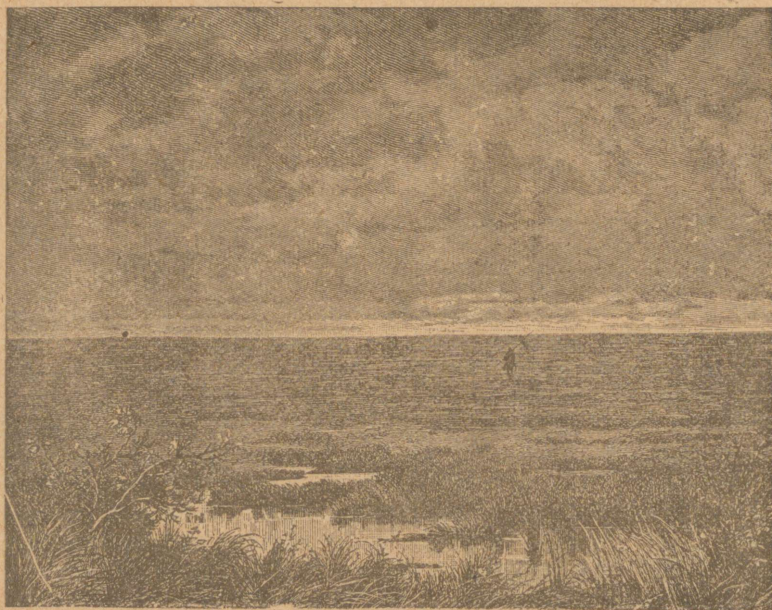
§ 49. Europa taim- ja loomariik.

Taimerajw on Põhja-Jäämere kallastel wäga kehew. Urali mägedest kuni Skandinaawia poolsaare põhjapoolse otsani ulatab tundra wöö, kus ainult jammal ja mõned fidurad kasewad. Põhja-

Jäämeres elutsenwad walaskalad, hülged, merehobud ja jääkarud. Tundra elajatest olgu põhjapödrad ja walged jäärebased nimetatud.

Tundrawöößt lõuna pool on okaspuu-metsjade wöö. Paksudes männi- ja kuusmetsjades luusiwad karud, hundid, rebased, pödrad ja ilwejed, leidub ka tetri ja teisi linduud. Siin külwatasse juba kaeru, otre ning linu ja kaswatataffe tarja.

Okaspuu-metsjadest lõuna pool asub Kesk-Europas lehtpuu-metsjade, wiljapõldude ja aasade wöö. Siin kasvawad tammed, pärnad, wahtrad, saared ja teised lehtpuud. Põllud kannawad

24. Lõuna-Wenemaa rohulaan (stepp).

ruffid, otre, kaeru, linu ja kartulid. Metselajaid on harwa leida. Keskhoonnitu-poolses Europas järgnewad lehtpuu-metsjade wööle lagenditud, kus maapinda pikk rohi ehib. Niinuguseid rohulaaneid kutsutakse Wenemaal *steppe*. Elajate, hobuste ja lammasste kasvatamine on steppides laialine. Suurem jaagu steppidest on juba wiljapõldudeks tehtud.

Lõuna-Europa tuletab oma taimetaswu poolest palawat wööd meelde. Siin kasvawad mirdid, loorberid, fivesid ja õlipuud, mis terve aasta läbi rohelijed on. Pirenei, Apenniini ja Balkani poolsaare lõunapoolsel küljel fojuwad juba palmipuud. Pääle niju kaswa-

tatasse ka riisi, maiji, apelsini- ja sitronipuid, viinamarju ja mõnes kohas juba sukru-pilliroogu. Viinamarju ei kasvatata mitte üksi Lõuna-Europas, vaid ka Kesk-Europas.

§ 50. Inimene.

Inimene võib igas kliimavöös elada. Ka kõige põhjapoolsemad kohad valib ta enesete eluajamiseks. Säätl, kus loodus rikas ja maapind viljasigitav on, elab rohkem inimesi kui kõrbes ja külmemates kohtades. Oma välismise kuju poolest jagatakse inimesi kolme tõugu:

25. Walget tõugu inimene.

I. **Walge** (Kaukaasia) tõug. Sellel rahvatõul on walge läbi-paistew või tume ihunahk. Pää on oma ehituse poolest korralik, juuksed pehmed, kasvavad pää ja ka näo peal. Walge tõug elab Europas, Lääne-Arias, Põhja-Afrikas, Australia rannamaadel ja Ameerikas.

II. **Muist** (negeri) tõug. Ihunahk on sellel rahvatõul muist, pää pifergune, juuksed

26. Musta tõugu inimene.

27. Kollast tõugu inimene.

mustad ja käharad, nina lai ja huuled paksud. Must tõug asub Aafrikas ja Austraalias.

III. Kollane (Mongoli) tõug. Sellel tõul on kollakas ihunahk, lai pää, paksud ja karmid juuksed. See tõug elab Põhja- ja Kesk-Aafrikas, Ameerikas ja ka Põhja-Euroopas.

§ 51. Euroopa elanikud.

Eht küll Euroopa ainult 187.000 □=penikoormat juur on, siiski elab temas rahvast tihedamalt kui kujukil muus maailma-jaos. Elanikka arvatakse Euroopas 400 miljoni olevat, kes neljaks jugharuks jagunewad:

Kaukasia' tõugu.

I. Slaawi jugharust: wenelased, poolakad, bulgarlased, serblased, leedulased ja lätlased.

II. Germani jugharust: sakslased, daanlased, rootslased, inglased ja hollandlased.

III. Romani jugharust: itallased, hispanlased, portugallased, prantslased ja rumenlased.

Mongoli tõugu.

IV. Soome jugharust: soomlased, eestlased, laplased, madjarid, türklased, sõrjanid j. m. t.

Pääle nende rahwaste elawad Euroopas veel juudid, mustlased ja muud rahwakesed.

Pääle mõne üksiku hulkuja rahwa Põja-Euroopas ja Kesk-hommiku pool elawate karjaste on Euroopa elanikud oma eluviisi poolest kõik paigal asuwad rahwad. Mitmeajaja-aastase töö ja waewa läbi on Euroopa rahwad kõrgele waranduslisele ja hariduslisele järjele tõusnud. Põlluharimise ja karjakasvatuse, niisama ka tööstuse ja kauplemise poolest on Euroopa teistest maailmajagudest ette jõudnud. Mitte kusgil ei leidu nii suuri ja rikkaid kaubalinnasid kui Euroopas. Ka teaduste ja kunstide poolest ei juuda üksigi maailmajagu Euroopaga võistelda.

Uju poolest on peaaegu kõik Euroopa elanikud ristiniimesed. Muhamedi- ja juudiusuliste arv ühes paganatega ei tõuse mitte üle 15 miljoni.

§ 52. Riik.

Paigal elawad rahwad, kellel ühesjughused seadused on, jünni-tawad riigi. Iga riigis on ülem võimus, kes seadusi annab ja jelle järele walwab, et neid täidetaks. Igal riigil on oma findel asupaik.

On riigis ülem võimuis ühe isiku kätte kõigeks eluajaks antud ja tema tulewajele jnguwõjale jäädawaks päranduseks määratud, siis nimetatakse riiki ainuwalitsuse riigiks. Walitsejad kannawad niisuguses riigis keisrite, kuningate, juurhertsogite, hertsogite ja würstide nime.

Kui aga riigis ülem võimuis ajutiseks mõnele isikule on antud, keda presidendiks kutsutakse, siis kannab riik wabariigi nime.

Igas riigis on päälinn, kus riigipää elab ja riigi üle walitseb.

Kõige tugewamad riigid maakera pääl on Europas.

Europa idapoolset jagu katab Wenemaa. Ta on keisririik. Suurem Wene riigi jagu on aga Aasia. Meie elame Wenemaal. Wenemaa on meie isamaa. Aga enne kui oma isamaad tundma tahame õppida, ei tohi kodumaad ära unustada.

§ 53. Lääne mere maad (Waltimaa).

Lääne mere maadeks kutsutakse Wene riigi kolme kubermangu — Tallinna, Liwi- ja Kuramaad. Nende juurde arwatakse ka ümberkaudsed saared, milledest tähtsamad on: Tallinnamaa põhjarannas Suur ja Wäike Pakri saar, Kaisisaar, Megna ja Prangli saar, Tallinnamaa läänerannas — Hiiumaa, Kasfisaar, Wormsi ehk Hiurootsi saar ja Noarootsi saarestik; wiimastest põhja pool Osnu saar. Liwimaa rannas on Saaremaa, Muhumaa, Rihnu ja Ruhnua saar.

§ 54. Piirid.

Põhja pool — Soome laht;

ida pool — Narowa jõgi, Peipsi järw ja Pihkwa kubermang;

kesk hõmmiku pool — Witsefski kubermang;

lõuna pool — Wilna ja Rowno kubermang ning Lõuna

Saksamaast;

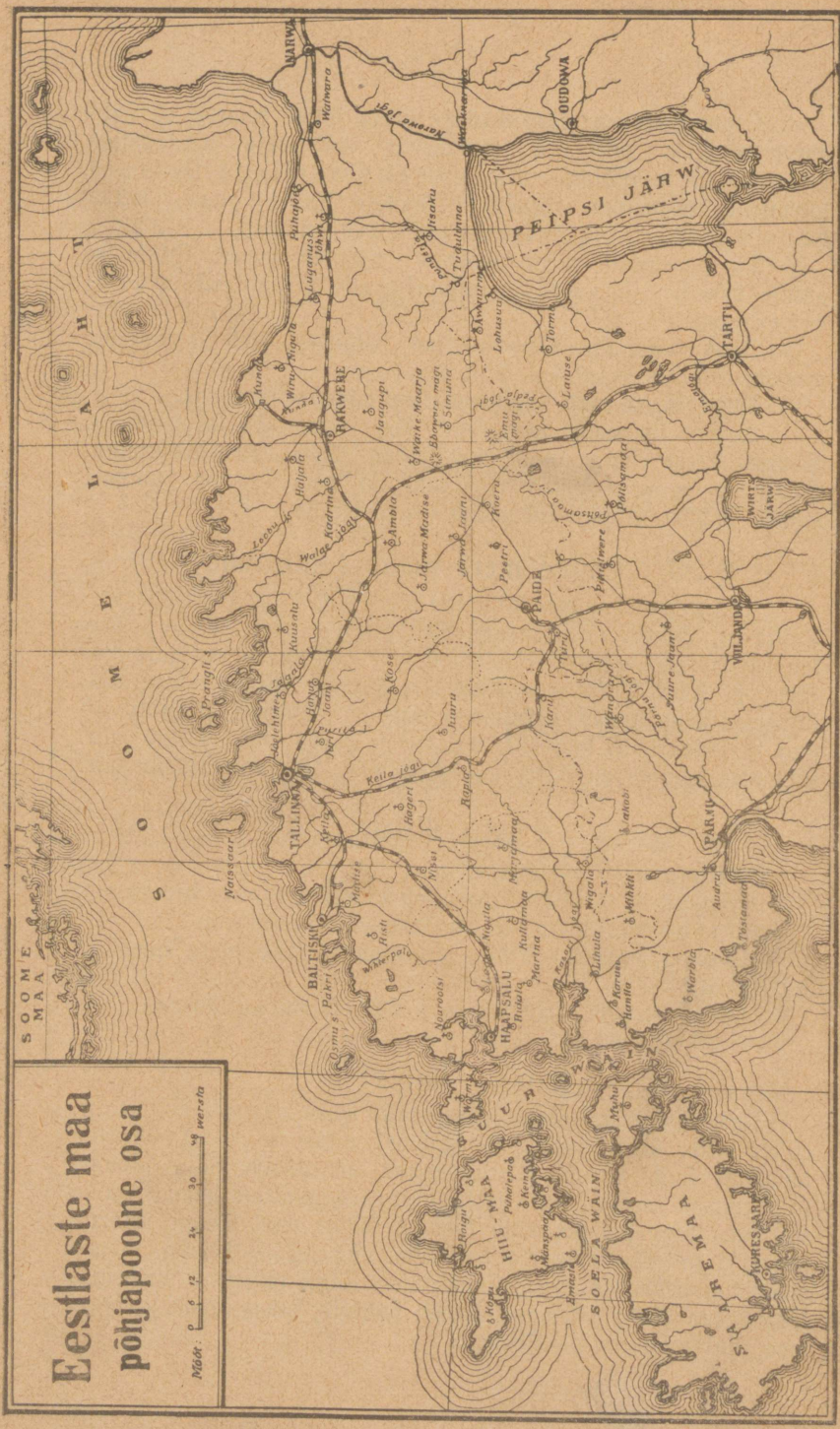
lääne pool — Lääne meri Riia ja Pärnu lahoga.

§ 55. Maapind.

Ehk Lääne mere maid üleüldiselt küll madalmaade hulka loetakse, ei ole nende pind ometi mitte igalpool ühetajane madal. Madala tajandiku laadi kannab Tallinnamaa läänepoolne külg, niisama ka Liwimaa loodepoolne nurk ühes rannaäärse maaribaga ja Kuramaa rand. Tasasemaid kohtasid leidub weel Peipsi, Wõrtsjärwe ja ka Kuramaa la jõekonna ümbruses. Muidu on aga maapinna iseloom väga mitmekesine. Tihti tõusewad vähemad kõrgustikud üles; sellepärast leidub kohtasid, kus mäehari ja lausmaa, kink ning org waheldawad.

Eestlaste maa põhjapoolne osa

Määr: 0 5 10 20 30 40 verst

Eestlaste maa lõunapoolne osa

Mõõd. 0 1 2 3 4 verstid

29. Eestlaste maa kaart.

Tähtsamateks Tallinnamaa mägedeks tuleb

1. *Emu*,

2. *Kellawere* ja

3. *Ebawere* mäge lugeda, milledest kats esimest üle 500 jala merepinnast kõrgemale tõusewad, kuna wiimane natuke madalam on.

Liivimaa kõrgustikkudest olgu nimetatud:

4. *Otepää* kiltmaa

5. *Wäikse Muna* mäega ja

6. *Haanja* kiltmaa

7. *Suure Muna* mäega. Suur Munamägi on Liivimaa ja ühtlasi ka Läänemere maade kõige kõrgem mägi. Tema

30. Tallinnamaa järsk paekallas.

tipp ulatab merepinnast 1000 jala kõrguseni. Liivimaa kõrgemaks mäeks tuleb veel

8. *Gaifin* kalns'i pidada, mille latw 968 jala kõrgusel seisab. Wäga ilusad on looduse ehituse poolest ka

9. *Liivimaa Schveigi* mäed.

Kõige toetam Kuramaa mägi on

10. *Krewu* kalns, 585 jalga kõrge.

Põllupinda ei wõi Lääne mere maades mitte wäga wiljasigitawaks lugeda. Iseäranis kehwi on maa Tallinna kubermangus, kus paetaolist maapõhja paari tolli paksune sawi- ja lubjane mullakiht katab, kuna mõnes kohas ka graniditükkiid leidub. Mererannas tuleb paas päewawalgele ja kukub nagu sein järsku alla. Hääd põllumaad on enam wastu Liivimaad leida. Liivi-

ja Kuramaal on põllupind Tallinnamaa omast juba märkja parem. Ehk küll muld liiwa ja sawiga segatud on, annab ta eeskujuliku harimise teel siiski rikast lõikust ja kasvatab linu.

§ 56. Kliima ja loodus.

Ehk Lääne mere maad küll parajavõõ põhjapoolsemas jaos ajuvad, ei ole nende kliima siiski mitte külm. See tuleb sellest, et Lääne mere maid õhtu pool suur weefogu piirab, mis kliima niiskeks ja parajaks teeb. Kuramaa kliima on, teiste Lääne mere kubermangudega võrreldes, soojem ja ühesugussem. Meri ei külma jäänud mitte iga aasta kinni, ja kuigi, siis ainult lühikesteks ajaks.

Looduse poolest on Lääne mere maad kaunis mitmekesised. Merekaldad on paljudes kohtades liiwaga kaetud, mida laened wälja on heitnud. Tihti keerutab meretuul liiwa üles ja ajab kaugele edasi; niisuguse tuiskliiwa all jaawad ranna-äärised põllud ning aasad kannatada. Et liiwa edasilükkumist takistada, külwawad inimesed liiwalagendikkude pääle metja. Puu juured palmisewad endid üksteisega kokku ja hoiawad niiviisi tuiskliiwa kinni. Lääne-poolses Tallinna- ja Liivimaa jaos on rohkesti soomaid (Kiterpere-soo) leida, kuna aga nimetatud kubermangude idapoolne osa, ni jama ka juurem osa Kuramaad, rohtem haljendawaid aasasid ja põldusid ning ilusaid männi-, kuuse- ja segimetja jalkusid pakub. Talwel ei ole külm mitte käre; sellepärast kasvawad sünnetes metjades wahtrad, pärnad ning saared ja aedades õuna-, kirsi- ja ploomipuud.

§ 57. Jõesid ja järwed.

Lääne mere maad on wete poolest rikkad. Tuuled, mis mere poolt puhuwad, kannawad palju niiskust ühes; selle tõttu on siin rohkesti jõgesid ning järwesid.

Tähtsamad Tallinnamaa jõed on:

1. Narwa, tuleb Peipsi järwest ja woolab Soome lahte. Narwa linna lähedal sünnitab ta 20 jala kõrguse kose;
 2. Sägalala, wiib oma wee Ihasalu lahte. Ülewal pool jõejumud on järsk koft, kus wesi 20 jala kõrguselt alla langeb;
 3. Pirita, jaadab oma wee Tallinna lahte;
 4. Keila, sünnitab mere lähedal 18 jala kõrguse Jõa kose;
 5. Kasari, langeb Matsalu lahte.
- Kõige juuremaks weefoguks Tallinnamaal on
6. Ülemiste järw, mis 130 jalga merepinnaft kõrge-
mal seisab.

Tähtsamad Liivimaa jõed ja järved on:

7. Emajõgi, mis

8. Pühajärvest algab ja läbi

9. Wõrtsjärve

10. Peipsi järve woolab;

11. Põltsamaa jõgi, langeb

12. Pedja jõkke. Need kassijõed viivad oma wee ühisel woolul

13. Pede nime all Emajõkke;

14. Pärnu jõgi, hoovab Jellejama-nimelisesse lahte.

Tema hallikas on Tallinnamaal;

15. Salatši jõgi, tuleb

31. Jägala koft.

16. Asti ehk Burtneki järvest ja viib oma wee Riia lahte;

17. Koiva ehk Liivimaa Ala jõgi; tema kallastel on Liivimaa Schveizi mäed;

18. Wäina ehk Düna jõgi, woolab Riia lahte. Tema hallikas asub Wenemaal;

19. Wõhandu jõgi, ühendab

20. Tamula järve

21. Wagula järwega ja tõttab siis Peipsi järve.

Liivimaa järvedest olgu veel nimetatud:

22. Marienburgi ja

23. Lubani järw. Wiimastest asub üks osa Witebski fu bermangus.

Kuramaa kõige tähtsamad jõed on :

24. Kuramaa A ja

25. Windawi jõgi. Esmine nendest viib oma wee Riia lahte, aga teine — Lääne merde.

Kuramaa järvedest olgu nimetatud :

26. Angerni,

27. Usmaiti ja

28. Liibawi järw.

§ 58. Rahwas.

Lääne mere maade pärisrahwad on eestlased ja lätlased. Esmesed on Mongoli tõugu, Soome-Ugri rahwaste liikmed, kuna wiimseid Kaukasia tõugu, Leedu sugu rahwaks loetakse. Eestlaste arv tõuseb üle miljoni. Nad elawad Tallinnamaal ja Liivi kubermangu põhjapoolses jaos. Lätlaste kodumaaks on Liwimaa lõunapoolne osa ja Kuramaa. Neid on enam kui $1\frac{1}{3}$ miljoni. Mõlemate rahwaste päämure on põllutöö ja karjakaswatus.

Pääle maa pärisrahwaste elawad Lääne mere maadel veel sakslased, wenelased, juudid, rootslased ja muistlased. Kuramaal leidub ka leedulasi.

Sakslased on maal mõisatepidajad ja elawad ka linnades, kuna wenelased ja juudid rohkem linnade elanikud on. Rootslased elawad saarte pääl, kus nad endid pääle põllutöö ka weel kalapüügist toidawad.

Rohkem kui tuhat aastat on jellest möödas, kui eestlased ida poolt, kus nad Soome-Ugri rahwastega koos elasiwad, Lääne mere randa elama asujiwad. Sel ajal oliwad eestlased waba rahwas, ise oma peremehed, käsuandjad ja walitsejad. Nad elasiwad külades ja üksitutes taludes. Eluhooneks tarwitati eiotja koda, kuna pärastpoole, kui põldu harima hakati, rehi elumajaks jai. Maa kaitsmiseks oliwad soosaarte ja järskude mägede pääle linnad ehitatud, kus rahwas sõja ajal warju wõis leida. Kuningat eestlastel ei olnud, waid iga maakonna ja kihelkonna üle walitjes oma wanem, kelle kohus oli korda alal hoida ja oma hooeluluseid waenlaste eest kaitseda.

Sakslaste siiatulemisega, millest seitsejada aastat möödas on, hakkasiwad werised sõjad pääle, mis sakslaste wõiduga lõppefiwad. Maa päriselanikud leidsiwad neis sõdades enamasti surma ja need, kes üle oliwad jäänud, tehti orjadeks. Aastal 1561 sattus Tallinnamaa Rootsi walitjuse alla, kuna Liwimaa 1561. aastal poolakate kätte läks. Wiimaks langes ka Liwimaa 1629. aastal Rootsi walitjuse alla. Werewalamise aeg lõppes alles 1710. aas-

tal, mil Tallinnas ja Liiwimaa Wene walitijuse alla jai. Uus elujärt algas Tallinnamaal 1816., Kuramaal 1817. ja Liiwimaal alles

32. Kehitajed jaja waasta eefti.

1819. aastal, kui Wene riigi keiser Aleksander I. priinse kuulutas jaa Lääne mere maade pärisrahwad orjaltkest wabastas.

§ 59. Rahwa haridus, keel ja usk.

Lääne mere maade rahwa haridus on kaunis kõrgel järjel, aga siiski jääb veel palju lapsi mitmesugustel põhjustel ilma koolitõpeteta. Kõrgematest õpeasutustest on ülikool ja loomaarstide institut Tartus ja politehnikum Riias. Kes- ja alamaid koolisid on igas linnas. Riisama on ka igas juuremas külas oma kool. Pääle selle töötavad maal mitmes kohas kihelkonnas ja ministerruumikoolid.

Cesti jaoskonnas räägitakse Cesti, aga Läti jaoskonnas — Läti keelt. Ametitallitustes on jenaijani Wene keel tarwitusel olnud.

Usu poolest on juurem osa rahwast protestandid, kuma vähem jagu — õigeusulised on.

§ 60. Tööstus.

Põllu- ja tööstus on Lääne mere maadel — niihästi talupoegade kui ka mõisnikkude juures — kõrgel järjel. Põldu ei wäetata mitte üffi sõnnikuga, waid ka kunstlikkude wäetusainetega, nagu kondijahuga jne. Igas majapidamises on põllumaa ühejuurusteks tükkideks jaotatud, nõnda et iga põld 5, 6 wõi 7 aasta jookkul üht wiljatõugu ainult üks kord kannab. Mitmes kohas on talupojad enesetele ka uemad põllutöö-riistad ja masinad muretsenud. Lääne mere mail külwatatakse ruffid, otre, kaeru, nisu ja herneid. Pääle selle kaswatatakse kartulid, linu ja wähesel määral ka kanepit, ning külwatatakse loomatoidusi, nagu ristitõheina jne., põldude pääle. Rahahallikaks on Tallinnamaal kartulid, Liivimaal — linad.

Rohkesti hoolt kantakse ka aiawilja eest.

Õige tähtis elanikkude tegewuseharu on karjataswatus, mille eest wiimasel ajal rohkem hoolitsema hakatakse. Tallinnamaal, kus põld tehwapoolne on ja talupojad kõrget renti maksawad, aitab karjataswatus elanikkude järge märksa parandada. Mitmes kohas Lääne mere maadel on häid piimalehmi, tehtakse rohkesti wõid ning juustu ja saadetakse wäljamaale. Pääle selle kaswatatakse hobusid, sigu, lambaid ja kodulindusid.

Kalapüügi ajal teewad need tegemist, kes järwe ja mere ääres elawad. Järwedest püütakse haugisid, latikaid, ahwenaid, särgeid, angerjaid, räabisid jne., merest — räimi ja kilusid. Paljud rannas ja saarte elanikud on osawad laewamehed.

Käsitööga elatab emmast hulk seppasid, tiserid jne. Rannas äärsed elanikud ehitawad laewasid ja koewad kalapüügi wõrkusid; mõnes kohas korjatakse merewaitu, põletatakse lupja, murtakse kivimurdudest paasi, lõigatakse turbaid.

Et maad wähe on, siis rändawad elanikud perekondade wiisi maalt wälja — Siberisje, Kaukasiasse, Peterburi, Pihwa² ja teistesje kubermangudesje, kus nad Gesti küläd on asutanud.

Wabrikuid on Lääne mere maadel rohkesti; nende omanikud on enamasti sakslased. Kõige enam on wiinawabrikuid, pääle selle kalewi-, puuwilla-, metalliwabrikuid jne.

Rauplemine, niihästi sjemine kui ka wälimine, on rohkesti edenenud. Selleks annab pääle meretee ka kaunis tihe raudteewõrk hääd wõimalust. Lääne mere maadelt weetakse iga aasta wilja, linu, linaseemneid, palksüd, põletispuuid ja piiritust wälja. Sisse toodakse joola, heeringaid, silkku, kiviisija, puuwilla, õli jne.

§ 61. Kubermangu walitjusline jaotus.

Igas kubermangus on kubermangu linn, kus kuberner elab, kelle kohus on korra ning rahu eest hoolitseda ja kõigi walitjuseasutuste tegewuse üle walwata. Kubermangulinnas elab weel rahwakoolide direktor, kelle alla rahwakoolide inspektorid on seatud. Pääle selle asub kubermangulinnas konjistorium, kes kubermangu kiriklikka asju õiendab. Tema all seisawad koguused ja nende juhatajad.

Kubermang jaguneb maakondadesse, kus maakonna-linn seisab ja maakonna-üleml ja tema abid elawad. Maakonnalinnas elab rahwakoolide inspektor, kelle all rahwakoolid seisawad, ning talurahwa-asjade komisjar, kes selle järele walwab, et wallawalitjused oma asju seaduse põhjal ajawad. Pääle selle asuwad maakonnalinnas rahukohtud, wäeteenistujekommissjonid ja renteid.

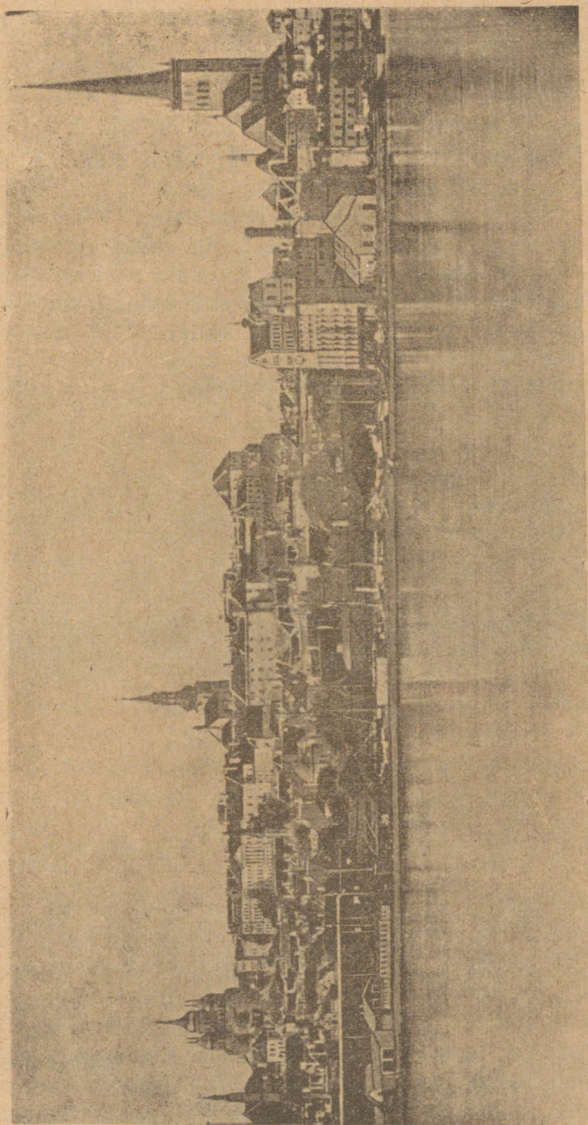
Walitjus jagab maakonnad weel waldadeks; walla awalisku tegewust juhib wallawaneim. Walla asutused on walla kohus ja walla kool. Wallad jagunewad weel küladeks. Elanikud, kes ühijel jõuul kirikut ülewal peawad, sünnitawad kihelkonna.

§ 62. Tallinna kubermang.

(17.393 □-wersta suur, 415.000 elanikuga.)

Tallinna ehk Gestimaa kubermang jaguneb nelja maakonda: Harju, Särwa, Wiru ja Lääne maakond.

1. Harju maakond. Ehk maa põhjaks küll paas ja liiwakiwi on, mille pääl õhuke mullakiht leidub, toidab põld eeskujuliku harimise tõttu ometi elanikka. Iseäranis rohkesti kaswatatakse Harjumaal — niihästi mõisa kui ka talumail — kartulid, milledest wiinawabrikutes piiritust tehtakse. Kannarahwas toidab ennast

33. Tallinn.

rohkem kalapüügist. Ta saadab kilusid plekk-karpides ja klaaspurtides müügile. — Korjakasvatamise poolest on Harjumaa teistest Tallinna kubermangu maakondadest ees.

Riikfondasid on Harjumaal 12: Kuusalu, Tõelehtme, Harju-Taani, Türi, Hageri, Tuuru, Koje, Kapla, Keila, Harju-Madise, Kisti ja Nissi.

Harju maakonnast läheb Põhja-Dhtu, Wiljandi ja Keila-Haapsalu raudtee läbi.

Maakonna- ja kubermanguvalitsuse linn on Tallinn. Daani kuningas Waldemar II on selle linna 1219. aastal asutanud, nimelt sinna, kus enne eestlaste kants seisis. Praegu elab Tallinnas 75.000 elanikku, kes suuremalt osalt eestlased on. Wanemate ehituste hulgast olgu Oleviste kirik, mis 1250. aastal ehitatud, oma 370 jala kõrguse torniga nimetatud. Viimasel ajal on Tallinn tähtsaks kauba- ja wabrikulinnaks wõrjunud. Iga aasta wiidatse Tallinnast palju wilja, linu ja kanepit wälja; sisse tuuakse heeringaid, joola, puuwilla jne. Linna lähedal seisab Katarina puieestik juwemajadega. Säälsamas on ka keiserlik lojs, mis Peeter I ehitada lastis.

Tallinnast dhtu pool asub Baltiski linn; sel linnal on õige hää jadam, mis talwel harwa finni külmab.

Raudtee ääres, Tallinna ja Baltiski wahel, asub Keila alew. Siit wiib raudtee Haapsalu linna. Harjumaal külge loetakse ka Suur- ja Waik-Pakri jaar, Maisjaar, Regna ja Prangli jaar.

2. Järwa maakond. Nime on ta sellest saanud, et siin ennewanasti palju järwekesi oli. Nüüd on need kuivats jäänud, heinamaadeks ja sodeks muutunud. Põllumaa on Järwamaal hää ja kannab rohkesti wilja, ijaaranis idapoolses osas. Suurel arwul kaswatatakse ka sarwloomi, lambaid ja hobusid.

Riikfondasid on Järwamaal 7: Umbla, Järwa-Taani, Järwa-Madise, Koeru, Peetri, Paide ja Türi.

Järwamaalt käib kolm raudtee-haru läbi: üks käib Tallinnast Peterburisje, teine Tapalt Tartusse ja kolmas Wiljandist Tallinnasse.

Maakonna-linn on Paide, ligi 3000 elanikuga. Ka siin seis wanal ajal kindel kants, millest weel mõni tornijätis ja müüritükk näha on. Raudtee-haru läbi on Paide Wiljandi teega ühendatud.

Alwisi on Järwamaal kaks: üks Umbla kiriku, teine Tapa raudtee-jaama juures. Türi l on paber- ja puupapi-wabrik.

3. Wiru maakond. Tema läänepoolne jagu on kõige mägijem nurk Tallinna kubermangus. Põhjapool, Soome lahe ääres, leidub palju järweid. Põllud on Wirumaal wiljakandjad ja kaswatavad otre ning rukkid. Rohkesti kantakse ka kartulite eest hooft, mida suurel hulgal Peterburisje weetakse. Pääle selle muratakse kiviwurdudest paasi ja põletatakse lupja. Kammarahwas toidab enmast enamasti kala-püügit.

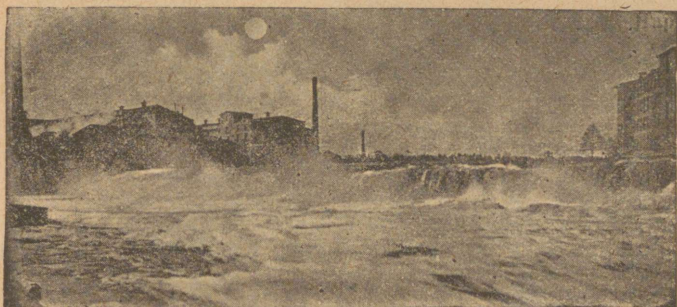
Riikelfondasid on Wirumaal 11: Haljala, Kadrina, Kakerere, Wiru-Nigula, Wiru-Jaagupi, Väike-Maarja, Simuna, Iijaku, Lüganeje, Jõhwi ja Waiwara.

Maakonna walitjuse keskkoht on Kakerere linn, mille Daani kuningas Waldemar II 1227. a. on ehitanud. Ta seisab Põhja-Dõhtu raudtee ääres ja on ka Kunda wabrikuga, mis kuulust tsementi walmistab, raudtee-haru läbi ühenduses. Praegu elab Kakereres 6000 elanikku.

Kakererest 60 wersta ida pool, raudtee ääres, on Jõhwi alew.

Wiru rannas on ka häid suwitamiskohasid, nagu Jõesu, Meresküla, Sillamägi j. m. t.

12 wersta merest keskhoimiku pool, Narowa jõe kaldal, Wirumaa rajal, seisab Narwa linn Kreenholmi kuulsa kalewibabrikuga.

34. Kreenholmi wabrik

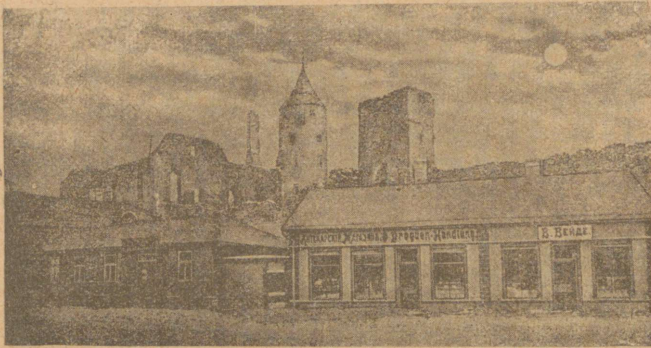
Linnas on 30.000 elanikku. Pärilinn loetakse Peterburi, Joaoru alew ühes Kreenholmi wabrikuga aga Tallinna kubermangu külge.

4. Lääne maakond. Maa on kehwapoolne ja jagedasti raudkividega ning kadatapöödsustega kaetud. Oma päätoiduse jaoks rahwas enam karjataswatamisest kui põlluharimisest, sest et põllutöö juurt tulu ei too. Iseäranis kaswatatakse hobuseid, weiseid ja lambaid. Pääle selle on paemurdmine, laewaehitamine, turbalõikamine ja kalapüük rahwale tähtsaks sissetuleku-hallikaks. Waejuse pärast on Läänemaa elanikud hariduse poolest teistest Tallinna kubermangu maakondadest maha jäänud.

Läänemaa külge loetakse ka Hiiumaa, Wormsi ehk Siurootsi jaar ja Noarootsi jaarestik.

Riikelfondasid on 17. Mannermaal: Hanila, Karuse, Lihula, Mihkli, Wigala, Märjamaa, Kullamaa, Lääne-Nigula, Martna, Ridala ja Haapsalu. Saarte pääl: Noarootsi, Wormsi, Emaste, Keina, Pühalepa ja Rõigi.

Maafonna-linn on **H a a p j a l u**, 3500 in., endise Cesti kantjilinna asemel; linnas on juured Saksa ordulosji waremed. Linn asub mere kaldal, on tähtjas terwisewee poolest, mida juwel palju wõõraid tarwitamas käib, ning seisab ka Tallinnaga ja Baltistiga raudtee läbi ühenduses.

35 Haapsalu losji waremed.

Lääne maakonnas on ka **L i h u l a** alev.

Siin jaarel **K ä r d l a s** on juur kalewivabrik, kus aastas ligi 1 miljoni rubla eest kaupa valmistatakse.

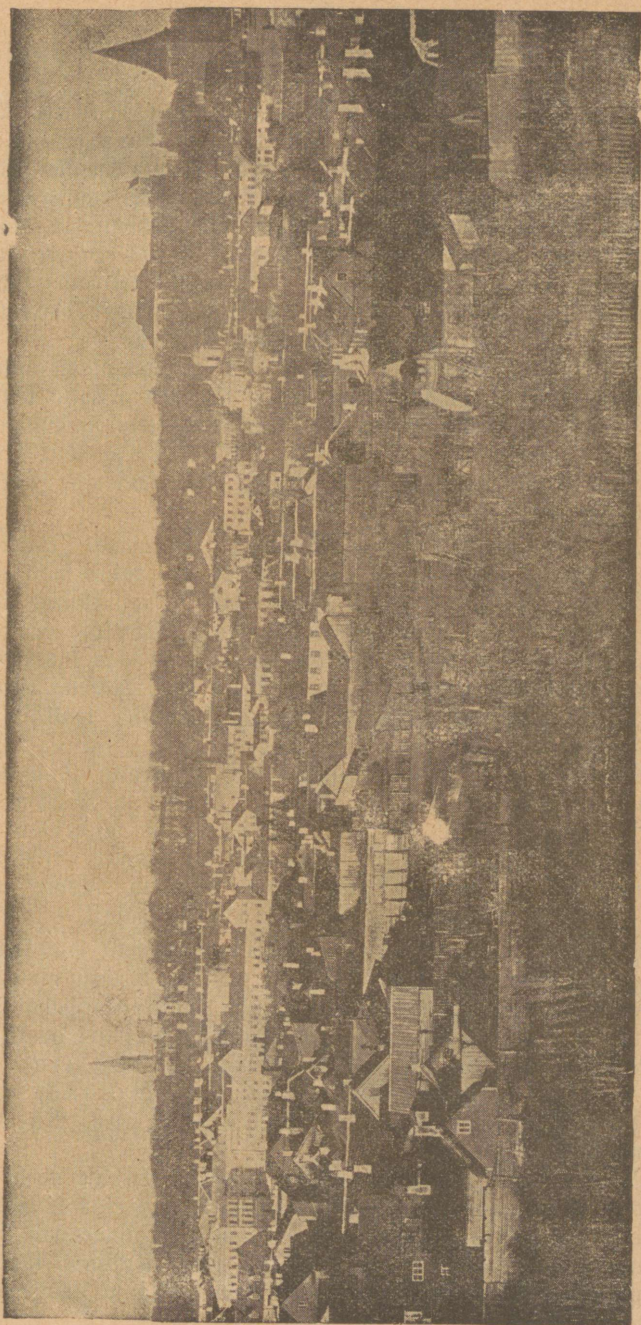
§ 63. Liivi kubermang.

(41.325 □-wersta juur, 1.500.000 elanifuga.)

Liivi eht Riia kubermang jaguneb 9 maakonda; need on: Tartu, Wõru, Wiljandi, Pärnu, Saaremaa, Riia, Wolmari, Wõnnu ja Walga maakond.

I. Cesti m'afonnad.

1. **Tartu** maakond. Oma pinna juuruje kui ka rahwa-arwu poolest on Tartu maakond meie kodumaal esimene. Suur Ema-jõgi jagab maakonna kahte osasse: põhja- ja lõunapoolseks. Eimeses on maapind madal, teises osas aga mäGINE. Et põllumaa suuremalt osalt jawine on ja rohkesti wilja annab, siis on elanikkude pääatalitus muidugi põllutöö ja karjataswatamine. Peipsi ja Wõrts järwe kaldal muretseb hulk inimesi omale ka kalapüügist päätoidust. Arwinurme wallas, Põhja-Tartumaal, kus rohkesti metfa on, tehtakse puu-anumaid, mis kodumaa laatadele müügile toimetatakse. Peipsi ranna ääres elawad wenelased ja eestlased kaswatawad juwel hulgal sibulaid ja kurkijid.

36. Tartu ehk Juujewi linn.

Riikfondasid on Tartumaal 17: Torma-Lohujuu, Laiuse, Palamuse, Kodavere, Kurji, Maarja-Magdalena, Aksi, Tartu-Maarja, Tartu-Beetri, Puhja, Kannu, Nõo, Rambahja, Wõnnu, Rõngu, Dtepää ja Sangaste.

Maakonna-walitsuse asupaik on Tartu, Suure Emajõe kaldal, raudtee ääres. Muistsel ajal oli see linn tähtsam Eesti rahwa ohwerdamisepaik, kus Doomemäel juured tammepuud kaswasid. Aastal 1030 tuli Wene suurvürst Jaroslaw Tart ja wõttis eestlaste linna ära ning asutas uue, nimega Jurjew. 1211. aastal tulivad jakslased ja wõtsiwad linna oma kätte. Piiskop Hermann I ehitas Doomemäele juure kiriku, mille wareded weel tänapäew näha on.

Praegu elab Tartus 45.000 elanikku, kes suuremalt jaolt eestlased on. Linnas on ülikool, loomaarstide institut, tähetorni ja palju kesk- ja alamaid õpeasutusi. Tartus valmistatakse masinaid, seepi, kondijahujne.

Tartu maakonnas on Muistwee, Kallaste ja Muustaku alew. Kaks esimest seisawad Peipsi ääres, kuna wiimane Dtepää kiriku ligidal asub.

2. Wõrumaakond. Maa on Wõrumaal enamasti mägine, põllupind liiwakas ja kehwa. Sääb, kus talud wäikesteks pobulikohtadeks tükeldatud on, ei suuda põld omanikkudele mitte igapäewast leiba anda, waid sunnib wiimaseid kõrwalist teenistust otsima. Selle tõttu käiwadgi Rāpina mehed kaussidega kauplemas, forjawad maad mõõda rābalaid ja müüwad neid Rāpina paberiwabrikus ära. Mõnes kohas Wõrumaal treidatakse woffiisid ja tehtakse piipusiid.

Riikfondasid on 9: Rāpina, Põlwa, Kanapää, Urwaste, Karula, Hargla, Rõuge, Wastseliina ja Wõru.

Maakonna-walitsuse keskpaik on Wõru linn, 5000 elan. Ta seisab Tammula järwe lähedal. Wõru linn on raudtee ääres, mis Riia linna Pihtwa linnaga Walga kaudu ühendab. Wõru maakonnas on Wõõbju alew ja Rāpsiina paberiwabrik.

3. Wiljandi maakond. Maa on suuremalt jaolt sawine ja põllud õige wiljarikkad, sellest wist ongi maakond ka oma nime saanud. Iseäranis hästi kaswab siin lina, mida elanikkude rahahallitaks tuleb pidada. Ka hobuste ja elajate eest kantakse suurt hoolt.

Riikfondasid on Wiljandi maakonnas 10: Põltjamaa, Piliistwere, Suure-Saani, Kolga-Saani, Wiljandi maakogudus, Wiljandi linnakogudus, Rõpu, Paistu, Tarwastu ja Helme.

Maakonna-linn on Wiljandi, jellesama-nimelise järwe ääres, kus muistsel ajal eestlaste kantilinn seisis. Praegu elab Wiljandis 8000 inim., suuremalt jaolt eestlased. Kauplemist tergendab kitsa-roopaline raudtee, mis Walga, Pärnu ning Tallinna linnaga ühenduses seisab. Wiljandis on ka tuletikwabrik, õlle- ja seebitehased.

Wiljandist põhja pool seisab Põltjamaa alev wana lošiga. Alevist paar wersta eemal asub „Gesti Aleksandri kool.“

Teistest Wiljandi maakonna alevikkudest olgu nimetatud: Tõrwa Helme kihelkonnas, Muistla Tarwastu kiriku lähedal ja Suure-Jaani alev.

4. Pärnu maakond. Kõige paremaid põldusid leidub Pärnu maakonna kesksoomiku-poolses jaos, sest et maa jarwise pinna tõttu wiljasigitaw on. Aga mere pool, kus liiw rohkem wõimust wõtab, on põld kehaw. Kehwadel põldudel kaswatatakse pääasjalikult rukkid ja kartulid. Suurt tulu annab mõnes kohas hobuste ja kariloomade kaswatamine, sest et Pärnumaal heina- ja metsjarikast maad küllalt on. Mõnes külas õitseb ka käsitöö; nimelt tehtakse wõktsid ja muud treialitööd. Tähtsaks rannarahwa sissetuleku-hallitaks on räimepüük.

Kihelkondasid on 11: Halliste, Karksi, Saarde, Häädemeeste, Pärnu, Tori, Wändra, Jakobi, Mihkli, Audru ja Tõstamaa. Tõstamaa kihelkonna juurde käib ka Rihnu jaar.

Maakonna-linnaks on Pärnu, sellejama-nimelise jõe juus, 20.000 elanikuga. Linn on oma merekaubanduse poolest tähtjas. Ritsaroopalise raudtee läbi seisab ta teiste kodumaa linnadega ühenduses. Pärnust wiidakse rohkesti linu, wilja ja puid wälja ja toodakse spoola, heeringaid, kiviõli, rauda, masinaid ja muud tarbe-kaupa sisse. Wiimasel ajal on Pärnu ka wabrikulinnaks wõrjunud. Pääle wäiksemate tehaste on puupapiwabrik tähelepanemise-wäärt. Suwel käib Pärnus palju wõõraid mudawannisid tarvitamas.

Pärnu linna lähedal on kuulus Sindi kalewivabrik.

5. Saaremaa. Saaremaa ühes Sõrwe poolsaarega on kõige juurem nende saarte hulgast, mis Lääne mere maade juurde loetakse.

Põhja pool olewast Hiiumaast lahutab teda Sõela wäin. Eeskujuliku harimise tõttu wõiks Saaremaa kehwapäraline põllumaa auusasti elanikkude waewa ära tajuda, aga jaarlaste ei pane põllutöö pääle juuremat rõhku. Mehed jätawad põllupidamise naeste hooleks ja lähewad terweks juureks Suurele maale kraawi kaewama wõi muud kõrwalist teenistust otsima. Lõunapoolses jaos, kus häid karjamaid on, peetakse palju lehma. Mõnes kohas walmistatakse ka tõrwa, lupja ja tsementi. Rannarahwas on osawad meremehed. Kliima on Saaremaal terve ja palju pehmem kui Suurel maal.

Saaremaa külge loetakse ka Muhumaa, Abruka ja Rihnu jaar. Muhumaad lahutab mannermaast kahetja wersta laiune weefogu, mida Suureks wäinaks kutsutakse, ja Saaremaast -- Wäike wäin.

Kihelkondasid on Saaremaal 14: Kuresaare, Kaarma, Püha, Waljala, Põide, Jaani, Karja, Muistjala, Kärla, Kihelkonna, Nusjeküla, Tamaja, Muhu ja Rihnu.

Maafonna-linn on Rureja ar, 5000 elanikuga, jaare lõuna- poolfel ferwal. Iseäraniis tähtjas on linn oma terwisewee ja hai- gusid parandawa meremuda poolest, mida suwel palju wõõraid tarwitamas käiwad.

I. Läti maakonnad.

1. Riia maakond. Maafonna- ja kubermangulinn on Riia, Wäina jõe ääres, 300.000 elanikuga, kelledest suurem osa lätlased on. Piiskop Albert I on selle linna aastal 1201 asutanud. Oma tähtsuse poolest on Riia praegu Wenemaa kolmas sadama- ja kau- balinn. Riias on kalewi-, tubaka- ning paberivabrikud ja mitmesu- gused tehased, politehnikum, palju kõrgemaid ja alamaid koolisid.

Wäina jõe suus seisab Ust-Dwinski ehk Dünamünde sõjakindlus.

Riiaist lääne pool asuwad juwitamisekohad Majorenhof, Dubbeln ja Karlsbad, pääle selle weel Schloki linnake ja Kemmeru, weewlihallikatega.

Riiaist kirde pool, nõndanimetatud „Liiwimaa Schweizis“ on Sigulda, Turaida ja Krimulda mõisad, Koiva jõe kaldal, wanaaegjete lossiwaremeteg.

2. Wolmari maakond. Maafonna-linn on Wolmar, üle 5000 elan. Linn seisab Koiva jõe kaldal ja on Daani kuningas Waldemar II poolt aastal 1219 asutatud.

Wolmarist lääne pool on Lemjalu linn, kahe wäitese järwe wahel.

Wolmari maakonnas on ka Ruhja alev.

3. Wõnnu maakond. Maafonna-walitsuse keskkoht on Wõnnu linn, Koiva jõe lähedal, enam kui 6000 elanikuga. Saksa rüütlid on selle linna 13. aastajaja algul asutanud. Ligi 300 aastat oli see linn ordurüütliste walitsuse asukoht. Wanaaegjed lossi- waremed on praegu weel alles.

4. Walga maakond. Maafonna-linn on Walga. Ta seisab keht raudtee-harusid, kust Tartu, Pärnu, Riia ja Pihtwa poole sõita võib. Linnas elab 10.000 inimest, kes enamasti lätlased ja eestlased on. Linn kaupleb iseäraniis wilja ja linadega, mida Riiga ja Pärnu jaadetakse.

§ 64. Kura kubermang.

(23.976 □-wersta juur ja 700.000 elanikuga.)

Kura ehk Mitawi kubermang jaguneb 10 maakonda: Dobleni, Bauske, Tukumi, Talseni, Windawi, Goldingeni, Grobini, Hasen- potthi, Friedrichstadti ja Iluxti maakond.

1. Dobleni ehk Mitawi maakond. Kubermangu- ja maafonna-walitsuse asupait on Mitawi linn, Kura Aa jõe kaldal.

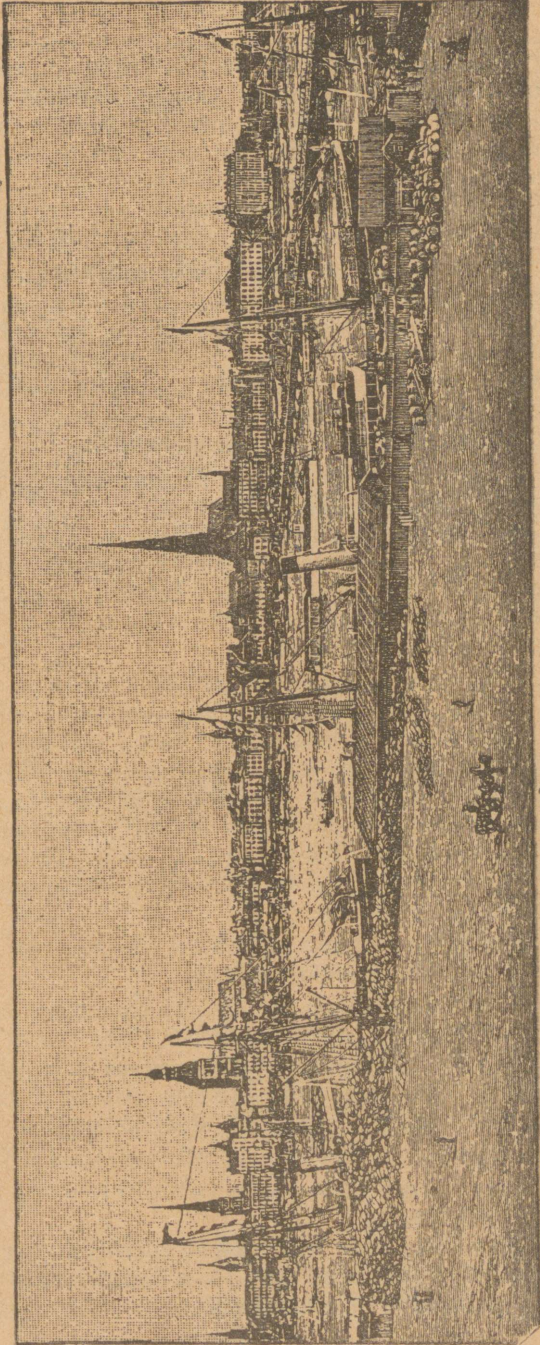

Fig. 37. Riga (Linn.)

Wiimase aja ehituste tagajärjel on linn palju ilusamaks läinud. Tähelepanemise-väärt on Kuramaa endiste hertsogite loss. Linnas elab ligi 40.000 hinge, kelledest suurem jagu lätlased on. Tööstuse poolest ei ole linn kuigi tähtis; siin valmistatakse lõuendit, waha-riiet, tinti, seepi, õlut jne. Mitawi linn seisab Riiga raudtee läbi ühenduses. — Linnast õhtu pool seisab *Dobleni* alev, ilusas wiljarikkas kohas, Kuramaa endiste hertsogite lossi wäremetega.

2. *Bauske* maakond. Maakonna walitujukohd on *Bauske* linn, *Memeli* ja *Muhji* jõe kokkuwoolamise kohal, lossiwäremetega. Linnas elab 7000 inimest. Puumilja kaswatatakse siin rohkesti. Kauplemine on nimetamisewäärt. *Kura* ja *La* jõe mööda weetakse linu, kõrre- ning juurewilja ja karjakaswatuse saadusid wälja, ijeäranis Riiga. Sisse weetakse ehitusmaterjali, wäetusaineid j.m. — Põhja pool on supeluskohd *Baldohn*, weewlihallikatega.

3. *Tukkumi* maakond. Maakonna-linn on *Tukkum*, 8000 elanikuga; ta asub Riist õhtu pool.

4. *Talseni* maakond. Alewikusid on *Talseni* maakonnas 4. Nendest kõige tähtsam on maakonna-walitujuse asupaik *Talsen*, 4000 elanikuga; seisab ilusal kohal. — *Talsenist* lõuna pool, *kenas* *Abau* jõe orus, nõndanimetatud „*Kuramaa Schweizis*“, on *Randau* ja *Zabelni* alewid.

5. *Windawi* maakond. Maakonna-walitujuse asupaik on *Windawi* linn, 8000 elanikuga, sellesama-nimelise jõe suus. *Windawi* on tähtis kauba- ja sadama-linn. Wälja weetakse siit puumaterjali, piiritust, linu j.m. Ka kui supeluskohd on *Windawi* linn nimetamisewäärt. — *Windawi* jõe kaldal seisab *Pilteni* linnake. Ta oli endiste Kuramaa piiskoppide asupaik. Kuramaa poolsaare põhjapoolses jaos on suur *Dondangeni* mõis. Mõisal on 17½ ruutpenikoorimat maad. Siin on kõige suuremad Läänemere maade põlised metsad.

6. *Goldingeni* maakonnas, *Windawi* jõe kaldal, on *Goldingeni* linn, 10.000 elanikuga.

7. *Grobini* maakonnas on *Libawi*, tähtis tööstuse-kaubanduse- ja sadamalinn, 70.000 elanikuga. Linna juures on „*Keiser Aleksander III*“ jõjasadam ja merekindlus. Linna ümbruses leiduwad weewlihallikad. Maakonna idapoolses osas asub *Grobini* linnake, *Saksamaa* piiri pääl *Polangeni* alev, tollimajaga.

8. *Saŕenpothi* maakond, sellesama-nimelise linnakesega.

9. *Friedrichstadti* maakond, *Friedrichstadti* ja *Jakobstadti* linnaga.

10. *Illuxti* maakonnas on pääle *Illuxti* alevi, kus maakonna-walitjus asub, weel *Griwa* linnake, 9000 elanikuga, *Dwinski* linna lähedal, nimetamisewäärt.

38. Europa Wenemaa kaart.

Europa Wenemaa.

§ 65. Piirid.

Iida pool — Aasia; põhja pool — Põhja-Jäämeri Valge-
 merega; lääne pool — Norra- ja Rootsimaa, Lääne meri, Saksamaa,
 Austria-Ungria ja Rumeenia; lõuna pool — Mustmeri ja Kaukasia.

§ 66. Maapind.

Maapinna ehituse poolest on Europa Wenemaa lagendit. Minult mõned ühikud maakühmud, nagu

1. Keis-Wenemaa kõrgustik
2. Waldai mägedega, niisama ka
3. Wolga äärne ja
4. Lõuna-Wenemaa kõrgustik toomad ühetaolisele maapinnale pisut mitmekesidust. Kõige kõrgemad mäed Europa Wenemaal seisawad rohkem tema piiri ligiduses: ida pool on
5. Urali, lõuna pool —
6. Tauria ja loode pool —
7. Soome mäed.

§ 67. Jõesid ja järwed.

Europa Wenemaal on palju suuri jõgesid. Nad algawad enamasti Keis-Wenemaa kõrgustikult, nagu:

1. Wolga,
2. Don,
3. Dnjepr,
4. Rjeman ja
5. Wäina; nad wiivad oma wee mitmele poole ja sünnitawad tähtsaid weeteesid, mis üheskõrs kanalite läbi ühenduses seisawad. Et nende hallikad jõesuust mitte liig kõrgel ei seisa, siis on jõgede wool aeglane ja waitne.

Ka järwesid on Europa Wenemaal rohkesti. Kõige enam on neid Soomemaal (waata Europa jõed ja järwed).

§ 68. Kliima ja loodus.

Et Europa Wenemaa Põhja-Jäämerest Musta mereni ulatab, siis ei wõi sääl kliima ja loodus mitte ühesugune olla. Põhja-pooltes osas, kus kliima külm on, kannab maa wähe wilja ja seisab suuremalt jaolt soode ning metsade all. Wida enam lõuna poole, seda lahkemaks lähewad päewad, ja selle tõttu muutub ka loodus. Musta mere äärne rannamaa, niisama ka Krimmi poolsaar kasvatawad juba wiinapuid ja muid soojamaa kaswusid. Kääranis jõe on kliima Krimmi poolsaare lõunapoolsel serwal (waata Europa kliima, taim- ja loomariik).

§ 69. Rahwas.

Europa Wenemaal elab 113 miljoni inimest. Suurem jagu elanikka on walget tõugu. Seda tõugu on ka maa pärisrahwas — wene la sed, kellede arv 85 miljonini ulatab. Oma wälts-

mise kuju, keele, osalt ka eluviiside poolest jagunewad Wenelased suurwenelasteks, väikewenelasteks ja walgewenelasteks. Kõige rohkem on suurwenelasi, kes terwel Wenemaal igal pool elawad. Väikewenelased elawad Dnjeprijõe kes- ja alamal jooksul, kuna walgewenelased Dnjepri, Njemani ja Wäina ülema jooksu kallastel asuwad. — Teistest walget tõugu rahwastest olgu nimetatud: poolakad (8 milj.) — Weikseli jõe kallastel, Leedulased ja lätlased — Njemani ning Wäina kallastel ja sakslased — Lääne mere maades.

Kollakat tõugu rahwast on Euroopa Wenemaal vähem. Kõige perekamad selle tõuu suguharudest on soomlased Bottnia ning Soome lahe ja Onega järwe wahel. Pääle eestlaste loetakse Soome suguharu hulka ka laplasi Koola poolsaarel ja samojedlasi Põhja-Jäämere rannas. Soome jugu rahwaid elab ka weel Kama ja Petshora jõe kallastel.

Steppides, ida pool Wolga jõge, elawad kirgisiid ja kalmõkid. Tatarlased elawad Wolga ääres ja Krimmi poolsaarel.

Teiste Euroopa riikidega võrreldes ei ole Wenemaa rahwa haridus mitte kõrgel järjel.

§ 70. Tööstus.

Põlluharimine on Euroopa Wenemaa rahwaste pää-tegevuseharu. Külvatakse rukkid, otre, kaeru, nisu, kaswatatakse linu, kanepit ja kartulid. Hääd loikust annab iseäranis lõunapoolne maa, kus ka aiatöö hästi edeneb.

Steppides kaswatatakse rohkesti karja, hobuseid ja peene willaga lambaid. Kaspia steppides peetakse kamelid, tundras aga põhjapõdrasid. Kalapüügiga teewad ainult need elanikud tegemist, kes jõgede ääres ja merekallastel elawad. Sääal, kus palju metsa on, iseäranis põhja pool, annab ja hipidamine paljudele ülespidamist.

Urali mägedest kaewatakse metalliseid, näitujeks: rauda, hõbedat, kulda, platinat ja kallid kiwa, kuna Doni mägedest kiwifüsa leitakse. Ka wabrikutööstus edeneb Wenemaal jõudsasti. Iseäranis tähelepanemise-wäärt on riidewabrikud kesk-Wenemaal, Poolamaal ning Peterburis ja metalliwabrikud Urali mägede ligidal.

39. Kirgisi mees.

§ 71. Wene walitsuse sisseead.

Wene riigi üle walitseb keiser; tema käes on wõimus ühes riigi nõukoguga ja riigi wolikoguga riigile seadusid anda. Seaduse täidesaatmise üle walwawad ministrid, kes ka selle eest muret peawad kandma, et walitsuseasju täielikult, õieti ja ruttu toimetataks. Kõige kõrgemaks kohtuks on walitsew senat, kus kõik kohtuasjad, mis alamates kohtutes selgeks ei ole saanud, ära lõpetatakse. Greeka õigeusu ülemaks walitsusekohaks on pühafinod.

§ 72. Euroopa Wenemaa jaotus.

Rahwaste tööstuse ja looduse järele jaguneb Euroopa Wenemaa 10 osasse: Lääne mere maad, Soomemaa, Põhja-Wenemaa, Järwede maa, Lääne-Wenemaa, Poolamaa, Kesk-Wenemaa, Mustamullamaa, Stepimaa ja Uralimaa.

Läänemere maad.

(Waata lehekülg 43.)

§ 73. Soomemaa.

Soomemaa asub Botnia lahest ida pool. Maa on siin kaljune ja seisab suuremalt jaolt mägede, jõe- ja järwede ning metsade all. Kliima on põhja pool kare, aga lõuna pool paras.

Elanikkude päämure on põllutöö, mida hoolega tehakse. Aga et põllumaad wähe on, siis ei jattu siin kaswanud wilja mitte kõigele, waid jeda tuuakse Wenemaalt juurde. — Karjakaswatamine on Soomes hääs korras ja annab paljudele päätoidust.

Suure metsjade tõitu on ka wäljaveetawad palgid rahwale tähtjaks sisetuleku-hallitaks saanud.

Wabriku- ja käsitööstus on õitsmas.

Hariduse poolest seisawad soomlased kõrgel järjel.

Soomemaal on omawalitsus, oma senat ja maapäew. Otskohene Soomemaa ülemwalitseja on kindralkuberner, kes keisri poolt ametisse seatakse.

Soomemaal on 8 kubermangu: Oulu, Waaja, Turu, Uusimaa, Wiiburi, Häme, St. Mikkoli ja Kuopio.

Tähtsamad linnad:

1. Helsingi, Soomemaa päälinn, kindralkuberneri elukoht ning kohaliku walitsuse ajupait; ülikool. Oma ehituste ja uulitsatel

walitsewa puhtuje ning korra poolest on Helsingi suurte Lääne-Euroopa riikide linnade jarnane.

2. Wiiburi, Soome lahe ääres, tähtjas kauba-linn.

3. Kotka, sadama- ning tööstuslinn; tähtjas ka puukauba wäljaweo poolest.

4. Hämeenlinna, kaupleb wiljaga.

5. Turu, palju wabrikuid ja laewatehas.

6. Wasa, kust pääasjalikult puukaupa ja wilja wälja weetaffe.

§ 74. Põhja-Wenemaa.

Siin on 2 kubermangu: Arhangeli ja Wologda kubermang.

Et maa tundra ja metsa all on, siis otsivad elanikud omale päätoidust kalapüügist, jahipidamisest ja karjakasvatamisest. Põllutöö eest hoolitsetakse rohkem läänepoolses Wologda kubermangus, kus rukist, kaeru ja kohati ka lina kaswatatakse. Kliima on Põhja-Wenemaal kare ja külm. Elanikud on suurwenelased, sõrjanid ja karjalased. Tundras kolivad samojedlased ja laplased oma suurte põhjapõdra karjadega.

Kõige suurem linn on

Arhangel, mitte kaugel Dwina jõe suust, tähtjas kaubajadam.

§ 75. Järwede maa.

Järwedemaa ringkonda käiwad 4 kubermangu: Olonetsi, Peterburi, Nowgorodi ja Pihkwa kubermang.

Oma nime on see ringkond sellest saanud, et jün kõige juuremad Euroopa Wenemaa järwed asuwad, nagu Ladoga, Onega ja teised. Wähemaid järvesid on õige palju: Olonetsi kubermangus üksi on neid juba üle 2000. Maa on Järwedemaal sawine, liiwane ja kohati soone. Wiljakandwaid põldusid on rohkem edeli pool (Nowgorodi ja Pihkwa kubermangus).

Kliima on palju pehmem kui Põhja-Wenemaal.

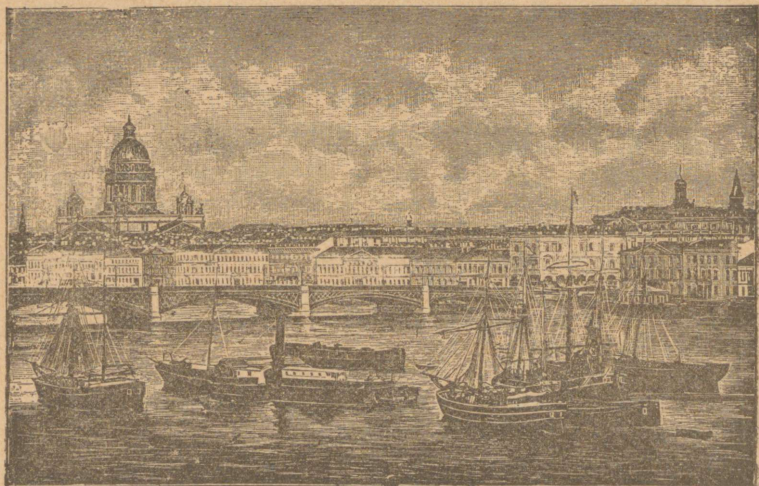
Rahwa päätegewus on põllutöö ja karjakaswatus. Et aga kehwapäraline põld mitte kõiki toita ei jõua, siis elatab hull inimesi end ka jahipidamisest ja kalapüügist.

Wabrikutööstus on nimetamisewäärt. Iseäranis rohkesti wabrikuid on Peterburi kubermangus.

Pääle suurwenelaste elawad Järwedemaa põhjapoolses osas ka karjalased.

Tähtsamad linnad:

1. St. Peterburg, $1\frac{1}{2}$ milj. elanikuga, Soome lahe ääres, Vene riigi päälinn ja esimene kaubasadam; ülikool, palju wabrikuid jne. Peterburi linna ajutas keiser Peeter Suur 1703. a. Praegu on Peterburg kõige juurem ja ilusam Wenemaa linn. Linna keskil on Peeter=Pauli kindlus, sellejama=nimelise kirikuga. Seda kindlust tarwitatakse praegu wangikojaks. Peeter=Pauli

40. Peterburi linn.

kirikus on Vene keisrite hauad, Peeter I algades. Linnas ja linna ümbruses olevate wabrikute tõttu on Peterburg ka õige tähtis tööstuslinn.

2. Kroonlinn, Kotlini saarel, Soome lahes; tugew sõjafadam.

3. Tšarskoje=Selo, keiserliffude suvelosjidega.

4. Gatschina, ilusa keiserliku suvelosjiga.

5. Narwa, Narowa jõe kaldal (waata Lääne mere maad).

6. Nowgorod, Wolhovi jõe kaldal, oli esimene Vene riigi päälinn ja kauples wanematel aegadel elawalt wäljamaaga.

7. Pihkwa, Welikaja jõe suus, wanaaegne linn, kaupleb linadega.

§ 76. Lääne=Wenemaa.

Lääne=Wenemaal on 6 kubermangu: Witebski, Mohilewi, Minski, Grodno, Wilna ja Rowno kubermang.

Maapinna ehituse poolest on Lääne=Wenemaa enamasti madal. Kõige tajakemaid kohtasid leidub Minski ja Grodno

kubermangus, kus palju soosid ning järvekefi on. Binski soo üksi on ligi 1000 ruutwersta suur.

Kliima on niiske ja paras; kohati ei ole ta telamiseks mitte terve.

Põllutöö ja karjakasvatus edeneb väga kehvalt. Wabrikutööstuse poolest ei ole see ringfond kuigi tähtis.

Rahwas on walgevenelased, leedulased, poolakad ja juudid.

Tähtsamad linnad:

1. W i l n a, kõige perekam ja ilusam linn Vääne-Wenemaal.
2. W i t e b s k, Wäina jõe ääres, kaupleb linadega ja kanepiga.
3. D w i n s k, kindlus Wäina jõe ääres, tähtjas kauplemisekoht.
4. M o h i l e w, Dnjevri jõe kaldal, tähtjas kaubalinn.

§ 77. Poolamaa.

Kubermangusid on Poolamaal 10: Kendeist on Warschawi, Kalijschi, Petrokowi, Kjelzõ ja Radomi kubermang pahemal pool Weikseli jõe, Suwalki, Lomsha, Plozki, Sjedlezi ja Lublini kubermang paremal pool.

Maa on põhja pool madal ja jawine, lõuna pool kõrge ja mustamullapinnaga. Põllupind on wiljasigitaw ja kasvatab hääd nisu, lina ja kanepit. Sooja ja pehme kliima tõttu wõiwad lõunapoolses jaos ka juhkrnaerid kasvada.

Pääle põllutöö kantakse ka karja, ijeäraniis (pehme willaga lammaste eest hoolt.

Elanikud on poolakad, wäikewenelased, leedulased ja juudid.

Tähtsamad linnad:

1. W a r s h a w i, Weikseli jõe kaldal, endine Poola kuningriigi päälinn, tähtjas tööstuse ja kauplemisekoht; palju wabrikuid ja tehaseid, ülikool ja kindralkubeneri asupait.
2. L o d z, suur wabrikulinn, kus willast ja puuwillaast riid valmistatakse.
3. L u b l i n, kauba- ja wabrikulinn.

§ 78. Keist-Wenemaal.

on 10 kubermangu: Tweri, Jaroslawi, Kostroma, Niischni-Nowgorodi, Wladimiri, Moskwa, Njasani, Tula, Kaluga ja Smolenski kubermang.

Maa on põhja pool soone, jawine ja liiwane, sellepärast ka kehwa wiljakandja. Lõuna pool, kus musta-mulla-maad leidub, on põllud wiljasaagi poolest juba rikkamad.

Kliima on paras ja aasta-aegade poolest ühesugune.

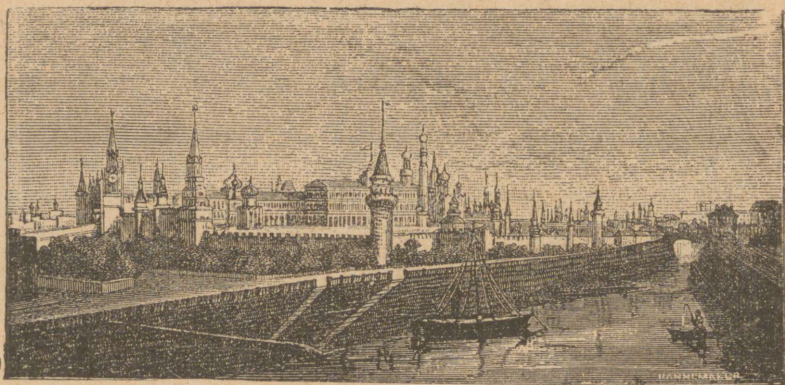
Rahwa päätegevus on põlluharimine ja karjakasvatus. Moskwa ja Wladimiri kubermangus on pääle selle weel käsitöö õitswal järjel. Rjasani ja Tula kubermangus kaewatakse kiviisüja.

Wabrikutööstus on väga mitmekesine ja ei seisja Euroopa Wenemaal kusagil nii kõrgel järjel kui siin.

Elanikud on suurwenelased. Pääle nende elab siin wäiksel arwul walgenenelasi, karjalasi ja tatarlasi.

Tähtsamad linnad:

Moskwa, 1 miljoni elanikuga, endine Wenemaa päälinn; ülifool. Wabrikute ja kõikjugu tehaste tõttu on Moskwa praegu esimene Wenemaa tööstuse- ja kaubanduslinn. Moskwa linna keskel,

41. Moskwa linna kindlus Kreml.

künka otsas, seisab kõige wanem linnajagu Kreml, mida tornidega kiviimüür ümbritseb. Kremelis on suur hulk endistel aegadel ehitatud lossisid ja kirikuid.

2. Iwer, Wolga jõe kaldal, puuwillase riide wabrikutega.
3. Jaroslaw, Wolga ääres, kauba- ja wabrikulinn.
4. Kostroma, Wolga kaldal, wabrikutega.
5. Nishni-Nowgorod, Oka jõe suus, kuulub oma laada poolest, mis kolm kuud wältab.
6. Wladimir, puuwillase riide, klaasi- ja rauawabrikutega.
7. Tula, metall-asjade ja sõjariistade wabrikutega.

§ 79. Mustamulla — maa.

Siin on 14 kubermangu: Wolõni, Podolia, Kiwi, Tschernigowi, Põltawa, Harkowi, Kurski, Drelli, Woroneshi, Penja, Tambowi, Simbirski, Saratowi ja Samara kubermang.

Mustmuld katab siin tihti süllapakujse kihina maad ja kasvatab suurel määdul nisu, hirsi, tatart, suhkrunaerid, lina ja kanepit.

See õnnistatud maa on Wenemaa wilja=ait, mis põhjapoolsmaid kubermangusid toidab ja wilja wälja saadab.

Pääle põllutöö kantakse ka hobuste, elajate ning mesilaste eest hoolt.

Wabrikutööstus on mitmekesine.

Lääne pool on kliima pehme ja ühesugune, ida pool aga külmem ja muutlikum.

Elanikud on wäike= ja suurwenelased. Esimesed elawad lääne wiimased aga ida pool:

Tähtsamad linnad.

1. *K i e w*, Dnjepri jõe kaldal, wanaegne Wene riigi pää= linn. Siin heitsiwad wenelased 988. aastal Suurwürlst Wladimiri eestwõttel ristiusku. Linnas on ülikool, suhkru= ja maiusasjade= wabrikud.

2. *B o l t a w a*, kaupleb rohkesti wiljaga.

3. *H a r k o w*, tähtjas kauplemise koht; ülikool.

4. *W o r o n e s h*, kaupleb wilja ja raswaga. Woroneshi kubermangus on kuulsad hobustekaswatuse=kohad.

5. *T a m b o w*, kaupleb wilja, raswa ja nahkadega.

6. *S i m b i r s k*, Wolga kaldal, tähtjas kaubalinn.

7. *S a r a t o w*, Wolga ääres, tähtjas kaubasadam; kaupleb wilja ja kaladega.

8. *S a m a r a*, Wolga kaldal, tähtjas raswa=, wilja= ja nahkauplemise poolest.

§ 80. Stepimaa.

Stepimaa ringtonda käiwad: Besjarabia, Hersoni, Jekateri= noslawi, Tauria ning Astrahani kubermang ja Doni kasakate maa.

Maa on Stepimaal suuremalt jaolt tafane. Läänepoolses jaos on hääd mustanulla=maad leida, kuna ida pool sawi ja liiw päewa= walgele tulewad. Krimmi poolsaarel on põllupind enamasti liiwane ja seisab sawi= ning lubja=ollustest koos. Suurte rohtlaante tõttu on hobuste= ning kariloomade kasvatamine elanikkude pää=tegevus= seharuks saanud. Wiimajel ajal hakatakse ka põllutöö eest hoolt kandma ja külwatakse ristikid, otre, nisu ning Türgi nisu ja kaswatatakse ka wiinamarju ning tubakat.

Stepimaa on rikas kiviise ja soola poolest. Kiviisija kas= watakse Doni mägedest; kõige tähtsamad soolajärwed on Elton ja Baskuntschaf.

Wabrikutööstus ei ole suur.

Kliima on Stepimaal kuiv. Suwel on jääl palaw, aga talwel külm. Pareim kliima on juba läänepoolses osas ja iseäranis Krimmi poolsaare lõunapoolsel küljel, kus talwe peaaegu enam tundagi ei ole.

Slanikud on Stepimaal väga mitmekesised. Pääle juur- ja väikewenelaste elavad siin veel bulgarlased, serblased, greeklased, jaks-lased, kirgislased, tatarlased j. m. t. Wiimajel ajal on sinna ka eestlasi rändama hakanud.

Tähtsamad linnad:

1. D e s s a, Musta mere ääres; teine juur kaubajadam Wenemaal; ülikool.
2. S e w a s t o p o l, Krimmi poolsaarel; üks kõige parematest sadamatest Europas — ta ei külma uialgi finni.
3. K o s t o w Doni ääres, tähtjas kaubalinn.
4. A s t r a h a n, Wolga jõe juures; tähtjas kauplemise ja kalapüügi-koht.

§ 81. Uralimaa.

Uralimaa ringkonnas on 5 kubermangu Kajan, Wjatka, Permi, Ufa ja Drenburi kubermang.

Maapinna ehituse poolest võib Uralimaad kahte osasse jaotada: ida- ja läänepoolseks. Ida pool on maa mägine, kuid lääne pool rohkem tasane. Urali mäekülgedel on põllupind kiwine, teistes kohtades musta mulla põhjaga. Talw on Uralimaal külm, aga suwi palaw. Rahwas elatab enamast põllutööst ja karjakaswatamisest.

Metallikaewanduste poolest on see maanurk kõige tähtsam Wene riigis, sest siit leitakse kiwipoola ja süsa, rohkel määdul rauda, wäskke, hõbedat, kulda, platinat ja mitmesuguseid kallid kiwa.

Nende mäesaaduste wäljatöötamiseks on siin palju wabrikuid tegewuses. Kõige rohkem elab Uralimaal suurwenelasi. Pääle nende on siin ka hull teisi rahwaid, nagu: tšhuwaschid, tšcheremisid, mordwinid, permlased, tatarlased, baješfirid ja kirgiid.

Tähtsamad linnad:

1. K a s a n, Wolga jõe lähedal, tähtjas wabrikulinn; ülikool.
2. P e r m, Kama jõe kaldal; Siberist weetakse siit kaudu palju kaupa Nišni-Nowgorodi laadale.
3. D r e n b u r g, Urali jõe kaldal, kus kaupasid Kesk-Asia rahwastega wahetatakse.

Teised Europa riigid.

§ 82. Rootsimaa.

Rootsi kuningriik katab Skandinawia poolsaare idapoolset jagu. Maapinna ehituse poolest on Rootsimaa juuremalt jaolt lagendil. Ainult Kesk- ja Põhja-Rootsimaal leidub mägiseid kohtasid. Sõgesid on palju; need on enamasti kõik wäleda jooksuga ja weekostedega, nõnda et nad ainult palgiparwetamiseks

kõlblikud on; laewasõidu tarwis on hulk kanalisiid ehitatud, millede kaudu laewad weefostedest mööda sõidawad. Dige rohkesti leidub Rootsimaal ka järweid.

Põhjapoolses Rootsimaa osas on kliima kare; maa lõunapoolses osas on õhk aga nõndapalju soojem, et buki- ja tammepuud kasvada wõiwad.

Rootslaste päämure on põllutöö. Õhk põllupind küll tänamata on, mõistawad elanikud siisgi kunstlisel teel mulda figitada, nõnda et mujalt Rootsimaaile wilja enam sisse ei weeta. Ka karjakaswatus on Rootsis wiimajel ajal edenenuid. —

Hulk inimesi elatawad endid mäekaewandusest ja wabrikutööst.

Tähtsaks rikkusehallitaks on ka metsatööstus.

Rahwakoole poolest seisawad rootslased esimeses reas.

Rootsimaa päälinn on

1. *S t o c k h o l m*, wiljarikka ja toreda ümbrusega; üks kõige ilusamatest linnadest Europas. Stockholm on ka kõige tähtsam kaubanduse- ja tööstuslinn Rootsis; ülikool.

2. *N o r r k ö p i n g* (nurrthöping), Stockholmi järel Rootsi kõige tähtsam tööstuslinn, juurte kalewibabrikutega.

3. *M a l m ö*, Rootsi kolmas kaubalinn.

§ 83. Norramaa.]

Norra kuningriik asub Skandinawia poolsaare läänepoolsel jermal. Ta sünnitab kõrge kiltmaa, mis sügawate ja kitsaste jõekuristikkude läbi mitmesse osasse on jaotatud. Neid kiltmaa osasid kutsutakse *fjeldideks*. Fjeldide üfikud kõrgustikud ja mäetipud on lume ja jääga kaetud.

Läänerrannas sünnitab Atlandi okean hulk käärujõid, mida fjordideks nimetatakse. Need fjordid on dige kitsad, harilikult dige sügawad ja tungiwad kaugele mannermaa sisse, kus neid kaluseinad piirawad ja ilusaid waatepiltsiide pakuwad. Mererand on hulga kaljusaarekestega üle külwatud, mis laewasõidule hädaohklikud on.

Kliima on Norramaal pehmem kui Rootsimaal. See tuleb sellest, et Golfstromi merehoowus lõuna poolt soojendatud wett Norramaa randa ühes kannab; selle mõjul on õhk siin pehme, nõnda et fjordid, isegi põhjapool nabajoont, talwel ilmasgi kiwi ei külma.

Norralased elatawad endid pääasjalikult põllutööst, karjakaswatusist ja merest. Õhk küll põllu eest suurt hoolt kantakse, ei jaktu oma maa leida ometi mitte kõigile, waid wilja weetakse juurel hulgal teistest riikidest juurde. Sedasama wõib ka karjakaswatusi kohta ütelda. Tähtsaks sissetulekuhallitaks on norralastel meri, millest mitmed tuhanded enestele ülespidamist saawad.

Õpetus rahvatoolides on sunduslik ja maksuta.

Päälinn, ühtlasi ka kõige tähtsam tööstuse- ning kaubandus-
selinn Norramaal on

1. Kristiania.

Teistest linnadest olgu veel nimetatud :

2. Drammen, puukauplemise poolest tähelepanemise-wäärt.

3. Bergen, kalakauplemise poolest Norramaa kõige tähtsam
fadamalinn, ja

4. Hammerfest, kõige põhjapoolsem linn maakera
pinnal; kaupleb kaladega ja elajanahkadega.

§ 84. Saksimaa.

Saksa keisririik ulatab Reik-Alpidest kuni Saksa ja Lääne
mereni. Lõunapoolne Saksimaa jagu, tükati ka läänepoolne külg
on maapinna ehituse poolest mägine, kuna põhjapoolne Saksimaa
madal on. Rahwa-arvu poolest on Saksimaa teine riik Europas,
aga elanikkude tiheduse poolest tuleb teda esimeste Lääne-Euroopa
riikide sekka arvata. Sakslaste tähtsam tegewuseharu on põllutöö, mis
õige kõrgel järjel seisab. Looduse poolest kehwa põllupinna on
sakslaste usinus sigitawaks teinud, nii et põld hääd wiljasaaki
annab. Palju soosid ja rabašid on ammuigi juba põlluks muu-
detud. Selle pääle waatamata ei jatku oma maa leiba mitte
kõikidele, waid tuurakse iga aasta mujalt wilja sisse.

Wiljaurid on igalpool olemas. Sagedasti on neid ka
põldude ümber ja iegi maanteedde äärde istutatud.

Reis kohtades, kus maapõues jügawaid kivišve-lademeid
leidub, on wabrikutöö õitswal järjel, nõnda et Saksimaa selle
poolest Europas esimeses reas seisab. Saksimaaal walmistatakse
kaupa palju enam, kui riigi elanikud tarwitawad; sellepärast
weetakse kaupasid rohkel määral wälja. Kõige tähtsamad tööstu-
seharud on masinate ja metallist tarbeasjade walmistamine.

Kauplemist, mis wäga elaw on, fergendawad raudteed, mis
tiheda wõrguna maad katawad. Jõed on laewasõiduks kohased ja
kanalide läbi ühendatud.

Üleüldise hariduse poolest seisawad sakslased esimeste rahwaste
hulgas maailmas. Rahvatoolides kestab õpeaeg 6 — 8 aastat,
fõrgemat haridust pakuwad 22 ülikooli ja hulk teisi õpeasutusi.

Saksa keisririik on 26 wäikesest riigist kokku liidetud. Nende
hulgas on 4 kuningriiki: Preišimaa, Saksimaa, Baiirimaa ja
Württemberg, 6 suurhertsogiriiki, 5 hertsogiriiki, 7 würstiriiki, Elšafs-
Lothringi maakond ja 3 waba linna — Kõige suurem nendest riikidest
on Preiši kuningriik. Preiši kuningas on ühtlasi ka Saksimaa keiser.
Sijemistes asjades on igal riigil oma walitus, kuna wälimisi
asju (šõja kuulutamine, lepingutegemine teiste riikidega jne.)

Saksamaa keiser otsustab, kelle võimuses riigipäewa ja ühiskondliku poolt kirjendatud on.

Linnad:

Preisimaal:

1. Berlin, Preisi kuningriigi ja Saksia keisririigi pealinn; tähtjas Saksimaa tööstuse, kaubanduse ja hariduse keskkoht.

2. Danzig, Weitsjeli jõeharu ääres, tähtis kauba- ja sadamalinn.

3. Stettin, Oderi jõe suus, tähtis kaubalinn.

4. Breslau, Oderi jõe kaldal, kauba- ja wabrikulinn, kus masinaid ja willast ning puuwillast riidet valmistatakse.

5. Magdeburg, Elbe jõe ääres, suurte juhturwabrikutega.

6. Hannover, tähtis tööstuslinn; masinawabrikud.

7. Solingen, nugade ja teiste terasriistade poolest esimene linn Saksimaal.

8. Essen, kõige suurema juurtükivabrikuga maailmas.

Saksimaal:

9. Dresden, Elbe jõe kaldal. Oma ilusa ümbruse ja toredate ehituste poolest on Dresden üks kõige kenamatest linnadest Saksimaal. Linnas on kuulus pildikogu, kunstiakademia ja tehnikaukool. Kaubandus ja tööstus on linnas alles viimajal ajal jõudsasti edenenu; siin valmistatakse schokoladi, jalgrattaid ja õmblusmasinaid.

10. Leipzig, ülikool; kuulus raamatukaupluste ja trükitöökodade poolest.

Baierimaal:

11. München, toredate ja maitserikaste ehituste poolest tähelepanemiseväärne. Linnas on muuseumid ja kunstikogud.

Württembergis:

12. Stuttgart, raamatukaupluste ja trükitöökodade poolest tähtis.

Saks-Lothringis:

13. Mülhausen, suur tööstuslinn; puuwillawabrikud. Babalinnaidest kõige tähtsam on

14. Hamburg, Elbe jõe ääres. Ta on esimene Keiser-Euroopa kaubalinn.

§ 85. Austria-Ungria.

Austria-Ungria keisririik asub Donau jõe keskjoosku ümbruses. Maapind on siin õige mitmekesine: mäed vahelduvad orgudega, madalad tasandikud kõrgustikkudega. Süüsi leidub kõrgustikka rohkem kui madalaid kohtasid. Jõgesid on siin küllalt, aga kõik ei ole laevastiduks kõlblikud. Tähtsamaks veesooneks on Donau jõgi oma harudega.

Maapinna järele on ka kliima Austria-Ungrias väga mitmesesine. Lõuna pool, kus soojust rohkem, kasvavad juba viigi-, apelsini- ja tsitronipuud. Harilikud metsapuud on siin bukid, tammed, kuused, vahtrad ja hõbepaplid. Metsade poolest on Austria-Ungria esimene maa Kesk-Europas.

Mitte kusgil Europas ei ole nii mitmesuguseid rahvaid üksteise kõrval elamas, kui Austria-Ungrias. Valitsevad rahvad riigi läänepoolses jaos on sakslased, riigi idapoolses jaos — magyarid (mädjarid). Oma arvu poolest käivad nendest aga Slaavi jugu rahvad üle, kes põhja-, lõuna- ja ka idapoolsetel piirimaadel elavad.

Põllupind on Austria-Ungrias viljakas. Külitakse nisu, maisi, rukist, otre ja kaeru, kasvatatakse mitmesugust aiavilja ja tubakat. Vilja weetakse ka väljamaalegi.

Tähtsaks sisetuleku-hallitaks on ka karjakasvatus. Kariloomasid peetakse iseäranis mägisel maal ja Ungria steppides. —

Mäed on rikkad raua, kiviõli, soola, kulla ja hõbeda poolest. — Vabrikutööstus on iseäranis jääl edenemud, kus palju rauda ja kiviõli kaevatakse. Vabrikutööstuse harudest tähelepainemise-väärt on rauast tarbeasjade, puumillase ja villase riide ning pääle selle veel klaasi, paenutatud mööblite (Wieni toolid) ja muusikariistade valmistamine.

Rahvahariduse poolest on Austria-Ungria mitmest Europa riigist taga, sest peaaegu pooled selle riigi elanikud ei oska kirja. Kõrgemat haridust pakuvad 11 ülikooli.

Austria-Ungria seisab kahest riigist koos: Austria teisriigist ja Ungria kuningriigist. Mõlemal riigil on ühine valitseja. Läbikäimine teiste riikidega ja sõjaväe valitsus on mõlemal riigil ühejugu, aga sisemise valitsuse poolest on need riigid iseseisvad. Seaduseandmiseks on mõlemal riigil oma parlament.

Maapinna suuruse poolest on Austria-Ungria teine, rahvahulga poolest — kolmas riik Europas.

Linnad:

Austria:

Wien, Donau jõe kaldal, Austria-Ungria pealinn, ühtlasi ka esimene selle riigi kauba- ning tööstuslinn. Siin valmistatakse riidet, ehteasju, mööblid, arsti- ja muusikariistu. Linnas on ülikool, rikkad muuseumid ja suured raamatukogud.

2. Praga, Elbe jõeharu kaldal, tähtis tööstuslinn.

3. Krakow, Weiseli jõe ääres, endine Poola kuningate pealinn.

4. Trieste, Adria mere ääres, esimene Austria-Ungria kauba- ja sadamalinna.

Ungria:

5. **Budapest**, praegune Ungria kuningriigi pää- ja esimene kaubanduslinn. Budapest on dieti kats ähteliitunud linna; need on nimelt; Buda (Ofen) — paremal, kõrgel Donau jõe kaldal ja Pest — pahemal, madalal kaldal. Mõlemad linnad on toreda silla läbi ühendatud.

6, **Tokaj**, Donau jõe haru ääres; kuulus weiniide poolest.

7. **Debreczin** (debretsin), kus kõige suuremaid Ungriamaa weiste-, hobuste-, wilja- ja weinilaatafid peetakse.

§ 86. Helwetsia (Schweiz).

Helwetsia ehk Schweizi wabariit on täis kõrgeid mägesid. Ta lõuna- poolset külge katawad Rets-Alpid, mille latwadel igawene lumi lasub, kuna aga põhjapoolne jagu künklike wiljafandwa pinnaga ja hulga järwedega kiltmaa on. See kiltmaa, mis ainult weerand osa Helwetsia pinnast täidab, on oma wiljarikkuse, põlluharimise, rahwa-arwu ja tööstuse poolest Helwetsia wabariigi kõige tähtsam osa. Siin on ka Helwetsia kõige tähtsamad linnad, wabrikud ja teed.

Maapinna ehituse järele on ka Helwetsia kliima ja loodus. Orgudes ja mägede jalal, kus kliima jõe on, kasvavad mitmesugused lehtpuud ja walmiwad wiinamarjad. Siin on palju külasid ja linnasid. Mäekülgedel, orgudest kõrgemal, müharwad ofaspuumetsjad; harwa paistab siin inimeste eluhooneid silma. Ofaspuumetsjadest ülewal pool asuwad karjamaad, mida suwel lopsakad Alpi-rohud ja lilled kirju tuena ehivad. Siia aetakse terweks suweks suured weiste, lammaste ja kitsede karjad. Kõrgetel mägede latwadel ei ole muud näha kui ainult lund ning jäälugustikka ja paiguti ka paljaid kaljuseinu, mis lume kinnihoidmiseks liig järjed on.

Helwetsia elanikud jagunewad rahwuse poolest kolme liiki: sakslased, prantslased ja itallased. Ehk küll iga rahwas oma keelt räägib ja oma kommete poolest üksteisest lahku läheb, siisgi ühendab kõiki elanikka ühine palaw ijamaa-armastus. Seaduse ees on kõik Helwetsia kodanikud ühesugused. Mõndasama on siin niihästi Saksa, Prantsuse kui ka Italia keel ühedigulised ametlikud keeled.

Helwetsia elanikkude tähtsam tegewuseharu on karjakaswatus. Lehmade piimast, mis õige maitsew ja rammus on, walmistatakse hääd wõid ja juustu. Põldu haritakse wäga hoolsasti, aga et seda wähe on, siis ei jaktu kõigile oma maa leiba, waid tuatakse weel wäljast wilja lijaks.

Tööstus on kõrgel järjel. Kõige tähtsamad tööstuseharud on puuwiljase ja siidiriide ning tunnikellade walmistamine.

Tööstuse ja põllupidamise kõrge edenemisejärje tõttu on ka kaubandus jõudjasti edenenu.

Rahwahariduse poolest on Helwetsia esimene riik maailmas. Kõrgemat haridust pakuwad 6 ülikooli.

Helwettsia wabariif on 22 jaoft, n. n. kantonist, koos. Nendest on kolm kantonit kahte iſeſeiſwasſe oſaſſe jaotatud. Siſemistes aſjades on igal kantonil täieline omawalitſus, kuna üleüldiſeid aſju (lepingutegemine teiſte riikidega, ſõjakuulutus jne.) ühifufenõu u k o g u o t f u ſ t a b, kelle liikmeteks igast kantonist rahwa poolt walitud jaadikud on.

Linnad:

1. B e r n, päälinn, tähtjas tööstufe ning kaubandufekoht; ülikool.

2. B a ſ e l, Rheiini jõe kaldal, kõige rikkam Helwettsia kaubalinn; ülikool.

3. B ü r i c h, rahwa-arwu pooleſt eſimene, ja oma wabrikute ning õpeaſutuste pooleſt (nende seas ka ülikool) kõige tähtſau Helwettsia linn.

4. G e n è, jelleſama-nimeliſe järwe kaldal; tähtjas tööstufe ja kaubalinn; ülikool.

§ 87. Prantſusmaa.

Prantſusmaa on Keſt-Europa kõige läänepoolſem riik. Maapinna wälimiſe pooleſt on Prantſufe wabariigi keſthommikupoolne jagu mäginne, aga loodepoolne — madal. Tõgeſid on palju, millede tähtſus niihäſi wälimiſe kui ka ſiſemiſe kauplemiſe kohta suur on. Mad jookſewad iga ilmakaare poole ja ſeiſawad kanalide abil ühendufes.

Et jõe Gollſtromi merehoowus Prantſusmaa lähedufesſe ulatab, ſiis on kliima ſiin ſoojem kui üheſgi teiſes Keſt-Europa riigis. Gollſtromi mõju on nii suur, et juba Põhja-Prantſusmaal mirdipuude aedaſid leidub, kuna Keſt- ja Lõuna-Prantſusmaal mitmeſugufed lõunamaa wiljapuud kaſwawad.

Loodufe andide, tööstufe ja rahwa rikkufe pooleſt on Prantſusmaa eſimeſteſt riikideſt maailmas. Põllu eeft kantatſe wäga ſuurt hoolt ja kaſwatataſſe kõiki Europas tarwitufel olewaid wiljatõugufid ning teiſi kaſulikka taimi. Kõige enam hoolitſetataſſe wiinamarjade eeft. Wiinapuude kaſwatamiſe ja aiapidamiſe pooleſt ei ole Prantſusmaal Europas mõiſtlejat.

Mäetõõ on Prantſusmaal kõrgel järjel. Et aga oma maa rauda ja kiviſüſa kõigiks tarwitufesteks ei jattu, ſiis weetataſſe neid weel teiſteſt riikideſt juurde. Walmiſtatawate kaſſite ſiidiriiete ja toredate kwiinõuude pooleſt käib Prantſusmaa teiſteſt riikideſt üle. Sjeäraniſ kuuſad on brongſiſt walmiſtatud tarbe- ja ehte- ning kõiſfugu uhtuſeaſjad.

Kauplemiſine on elaw.

Rahwaharidufe pooleſt on Prantſusmaa wiimafel ajal jõudſaſti edenenu. Aga ſiisgi leidub ka neid, kes weel lugeda ei oſka.

Õpetus on rahwafoolis funduslik ja maksuta. Algkoolidega on maa tihedalt üle külvatud. Praegu on Prantsusmaal 6 täielikku ülikooli kõikide fakultetidega ehk teaduskondadega, kuna kaheljas ülikoolis üksikud fakulteedid olemas on. Pääle selle on veel palju muid kõrgemaid õpeasutusi ja hulk keskoolijid haridust laiali laotamas.

Prantsusmaa on wabariik, mille eesotsjas 7 aasta pääle walitud president seisab. Seadusid annawad Prantsusmaal j e n a t ja j a a d i k u t e k o g u.

Linnad :

1. P a r i s, Seine jõe ääres, ligi 3 miljoni inimesega. Ta on Prantsuse wabariigi päälinn, kaubanduse ja hariduse keskkoht, kus palju õpeasutusi, muuseumi ja raamatukogusid on. Ehituste toreduse ja iluduse poolest ei ole Pariisil mõistajat.

2. R o u e n (ruäng), Seine jõe ääres, suurte puuwilla-riide wabrikutega.

3. L e H a v r e (lõawr), Seine jõe suus, sõjajadam ja kõige tähtsam Põhja-Prantsusmaa sadamalinn.

4. L i l l e (lil), kõwa kindlus Belgia rajal, tähtjas kauba- ja tööstuslinn, kus puuwillast ning linast riidet valmistatakse.

5. L y o n (lions), Rhône jõe ääres, rahwaarwu ja tööstuse poolest teine linn Prantsusmaal. Kalli siidriide ja sameti valmistamise poolest on Lyon esimene linn maailmas.

6. S a i n t - E t i e n n e (äänt etjänn), suurte raua-, terase- ja sõjariistade-wabrikutega.

7. M a r s e i l l e (marsëij), Wahe mere ääres, kõige suurem Prantsusmaa sadamalinn. Linnas on suured puuõli- ja seebiwabrikud.

B o r d e a u x (bordoo), Garonne jõe suus, kolmas Prantsusmaa sadamalinn, kaupleb suuresti weinidega.

Prantslaste oma on ka Wahemeres olew Korsika saar.

§ 88. Belgia.

Belgia kuningriik seisab Prantsusmaast kirde pool. Ehk ta küll üks vähematest maadest on, siiski seisab ta oma kultura ja rikkusepoolest esimeste riikide seas. Maapind on Belgia keskhomiku-poolses osas kõrgustik, mis lääne ja põhja pool ilusaks mägijeks maaks muutub, kus põllud ning niidud haljendawad, aedades wiljapuud ja ijegi wiinapuud kasvawad. Selle maafonna kõige tähtsam wara on raua- ja kiviõde-lademed, mille tõttu ta ka Europa tähtsamaks ja rahwarikkamaks tööstuseringkonnaks on saanud. — Põhjapoolne Belgia on maapinna ehituse poolest madal. Mõned maakohtad on koguni merepinnast madalamal, nii et neid tammide abil merewoogude eest kaitsma peab. Ehk küll põllupind Belgia põhjapoolses jaos liiwane ja

looduse poolest kehiv on, siisgi on elanikud ta miljakandmats teinud. Hull soosid ja rabasid on kraawide abil kuivaks lastud ja sel kombel põldudeks, karjamaadeks ja aedadeks muudetud.

Belgia madalikus kasvatatakse kõrrewilja kõrval ka juurewilja, juhkruairid, linu ja kanepit. Iga põldu ja karjamaad ümbritsevad kanalid. Kanalite kallastele on puud istutatud, millede warjus talupoegade majad asuvad, mis väga puhtad ja elamiseks väga kohaselt sisse on seatud.

Wabrikutööstuse ja kaubanduse poolest on ainult Inglis- ja Saksumaa Belgiast ees. Kõige enam on siin terase- ja rauawabrikuid. Iseäranis rohkesti valmistatakse püüsiid, rewolwrid ja masinaid.

Raudteesid on Belgias nii palju, et nende kõrval jõed ja kanalid kaubaweo kohta tähtsuseta on.

Elanikkude tiheduse poolest on Belgia esimene riik Europas. Põhjapoolsetes maakondades elawad flamaandid ehk flamid, germani sugu rahwas, kuna lõunapoolsetes maakondades wallonid on, keda Romani sugu rahwaks loetakse.

Et Belgias weel kooliskäimise sundust ei ole, siis leidub weel küllalt inimesi, kes lugeda ega kirjutada ei oska. Kõrgema hariduse tarwis on 4 ülikooli.

Päälinn on

1. Brüssel, suur tööstuse- ja kaubalinn; linnas on ülikool ja hull muud õpeasutusi.

2. Antwerpen, teine Europa mannermaa kaubalinn.

3. Gent, lina- ja puuwilla-wabrikute poolest esimene linn Belgias.

4. Liège (ljeesh) ehk Lüttich, raua-, terase- ja masina-wabrikutega.

§ 89. Holland ehk Madalmaad.

Hollandi kuningriik asub Rheini jõe alumise jooksu kallastel. Maapinna ehituse poolest on Holland kõige madalam riik Europas. Mägesid ega kõrgustikka siin ei ole, waid maa on üleni tasane. Mererannale on kõrged ning tugewad tammid ehitatud, sest muudu ujutaks meri tõusu ajal maa üle. Mitte kusil ei ole inimene Europas loodusega nii palju sõda pidanud, waewa ega raha põlluharimiseks ohwerdanud, kui Hollandis. Atlemata juure wirtuse ja wijadusega on mitmed mereäärud weest tühjaks pumbatud ja põlluks muudetud; hull soosid ja järwesid on kuivaks lastud, nendest laewasõiduks kõlblikud kanalid ja kuivatamiskraawid läbi kaewatud. Iga kanali mere-äärjesse otsa on juured weiwärawad ehitatud. Neid weiwärawaid pandakse weetõusu ajal finni, et merewesi kanalite kaudu maad ei uputaks. Mõõna ajal tehtakse

wärawad lahti, et kanalitesse kogunud wesi merde wõiks woolata. Kus liig palju wett juhtub olema, jääb pumbatakse üleliigne wesi juurte tuuleweskite abil kanalitesse.

Hollandis kaswatatakse rukist, tatart, lina, kanepit ja tubakat. Tähtis on ka puuwilja, juurewilja ja lillede kaswatamine. Et heina- ja karjamaid Hollandis rohkem on kui põldu, siis ei jattu jääb kaswanud leiba mitte kõikidele. Selle tõttu on karjakaswatus Hollandis tähtis tööharu. Iseäranis kuulsad on Hollandi lehmad oma piima rohke ja hääduse poolest.

Kiwiõie, metsa ja metallide puudusel ei ole wabrikutööstus Hollandis mitte kõrgel järjel. Tähtsamad tööstuseharud on lae- waehitamine, linase ja puuwillase riide ning paberi walmistamine.

Tähtis töö on ka kalapüük, mis tuhandeid hollandlasi toidab.

Kauplemine wäljamaaga on õige laialine. Hollandist weetakse teistesse riikidesse juustu, wõid, kariloomi, linast riidet ja kõikfugu kolonialkaupa, mis Hollandisse keshommiku-poolse Asia asumaadest tuuakse. —

Rahwast elab Hollandis õige paksult.

Ehk küll õpetus rahwatoolides funduslik on, leidub siiski weel niisuguseid, kes lugeda ega kirjutada ei oska. Kõrgema hariduse jaoks on 4 ülikooli.

Valialt tuttaw on hollandlaste suur puhtuse-armastus.

Linnad :

1. Haag, mere lähedal, päälinn.
2. Rotterdam, kõige tähtsam Hollandi kaubalinn.
3. Amsterdam, juuruse poolest esimene linn Hollandis; tähtis kauba- ja wabrikulinn.

§ 90. Daanimaa.

Daani kuningriik asub Jüti poolsaare põhjapoolses jaos ja jellest idapool olevate saarte pääl. Selle poolsaare idatallast mööda läheb rida künnkaid kuni poolsaare põhjapoolse tipuni. Neid künnkaid katavad jaolt tamme- ja bukimetsad. Küngaste wahel on liiwase sawipinnaga orud, hääde põldude ja aasadega. Vääne pool on maa tasane ja madal, väga kehwa sooje ja liiwase pinnaga. Harwa leidub siin liiwast sawipinda, kus põlluharimine ja karja- iseäranis lambakaswamine võimalik on. Madal, liiwane lääne- rand on liiwaküngaste (düünide) ja osalt ka tammide läbi merewoogude eest kaitstud. — Daanimaa jaared on, pääle Bornholmi, kõit madalad, sawise ning wiljarikka pinnaga.

Kliima on igalpool pehme.

Elanikkude päämure on põlluharimine ja karjakasvatuse. Mõlemad tööhärad on õige kõrgel järjel ja võivad teistele rahvastele eeskujuks olla. Suurt rõhku pandakse piimatalituse ja isearanis võivalmistamise peale. Tõepoolest pole Europas nii rikast ja haritud talupoja-seisust leida, kui väikeses Daanis. Põllumees elab siin küluses ja waatab kõrgilt kaupmehe, ametniku ja õpetlase peale.

Rahwahariduse poolest seisab Daanimaa esimeste Europa riikide seas.

Päälinnaks on

Kopenhagen, mis ka kõige tähtsam Daanimaa kaubalinn on. Linnas on ülikool ning teised kõrgemad õpeasutused ja Skandinavia muinasasjade muuseum.

Daanimaa oma on Europas põhjapöörjoone lähedal olev **Fislandi** saar, mis suurem on, kui Daanimaa ise. Selle saare peal on rohkesti jääliugustikka, tulepurtskavaid mägesid ja kuuma wee hallikaid leida. Rahvas elab enamasti ranna äärt mööda ja orgudes. Nende päämure on karjakasvatuse ja kalapüük.

§ 91. Inglismaa ehk Britannia.

Inglismaa asub kahe suure saare peal Atlandi ookeanis. Suuremat idapoolset saart kutsutakse **Suur-Britannia**ks, vähemat saart — **Irima**aks. Peale selle loetakse Inglismaa juurde veel ümberkaudsed väikesed saared.

Meri, mis Inglismaad igalt poolt piirab, jünuitab rannas hulk lahtesid ja häid sadamaid. Isearanis rikas lahtede poolest on läänerand. Suur-Britannia saare põhjapoolne jagu, mida **Schoti**maaks kutsutakse, on täis keitniise kõrgusega mägesid. Mäed on äkilised ja orgude läbi üksteisest lahutatud; orgudes leidub palju kirkaid, aga sügawaid järvesid. Ka läänepoolses Suur-Britannia saare jaos on mägesid, mis mineralide-rikkuse poolt tähtsad on, kuna saare idapoolne osa madal ja hää põllumaa on. Maapinna ehituse poolest on suuremalt jaolt ka Irimaa madal.

Mere lähedus annab Inglismaale paraja niiske ja ühetasase kliima, nõnda et Lõuna-Inglismaal mirdi-, loorberi- ja kipressipuud ning teised lõunamaa taimed kasvada võivad. Niiske kliima tagajärjel on Inglismaa jõgedes palju wett. Et nad peale selle veel tasase jookuga on, siis võivad vähemad merelaewad jõgesid mööda kaugele maa sisse tungida. Kaubaweo kergenduseks on suuremad jõed üksteisega kanalite abil ühendatud.

Tööhäradest, millede waral Inglismaa rahvas omale päätoidust muretseb, on kõige tähtsamad: mäekaewandus, wabrikutööstus ja kauplemine. Kiwiise- ja rauakaewamise, kõikjugu metallist tarbeasjade valmistamise, puuwillase ja willase riide kudumise kui

ka laewaehitamise poolest on Inglismaa esimene riik maailmas. Kõrgel järjel seisab ka linase riide ja naha valmistamine.

Oma laialiste asumaade ja päratu suure kaubalaevastiku tõttu, mille jarnast ühelgi teisel riigil ei ole, on ka Inglise kaubandus õige kõrgele järjele tõusnud. Inglise wabrikutes valmistatud tarbeasjad lähewad kõikidesse maailmajagudesse laiali. Nende asemele toodakse jälle toorest kaupa, millest wabrikutes kõiguga asju valmistatakse. Pääasjalikult mäetöö, wabrikutööstuse ja kaubanduse pääl põhjeneb Inglismaa rikkus ja wõim. Nende tegewuseharudega wõrreldes on põlluharimisel, karjataswatamisel ja kalapüügil wähem tähtsust.

Inglismaal seisab põlluharimine kõrgel järjel. Mitte kusgil maa pääl ei anna põllud nii suurt lõikust, kui Inglismaal. Pääasjalikult kaswatatakse nisu, humalaid ja loomatoidu-taimi. Niijama kõrgel järjel kui põlluharimine, seisab ka karjataswatamine. Selle pääle waatamata ei jatku aga Inglise põllutöö- ja karjataswatamise-jaadused tihedalt kooselawale rahwale, waid weetakse palju wilja, liha ja muid toiduaineid wäljamaalt jisse.

Rahwahariduse eest kannab siin niihästi jeltskond kui ka walitus hoolt. Õpetus on rahwakoolides maksuta ja junduslik. Aga kõige selle pääle waatamata ei oska peaaegu kolmas osa rahwast meel kirja. Kõrgemat haridust pakuwad 12 ülikooli ja hulk teisi õpeasutusi.

Politikaliselt on Inglismaa kolmest kuningriigist koos. Nendel kolmel riigil: Inglismaal, kitfamas mõttes, Schotimaal ja Jiriimaal, on igaihel oma seadused ja walitjusekord. Inglise kuningal on seaduste täidesaatmise õigus, kuna seaduse-andmine parlamendi wõimu alla käib.

Linnad:

Inglismaal:

1. London, kuningriigi päälinn, üle 6¹/₂ miljoni inim., Themse (Thames'i) jõe ääres, niihästi oma koha suuruse kui ka rahwa-arwu poolest kõige suurem linn maa pääl. Ta on ka esimene kaubalinn maailmas ja wabrikutööstuse-linnade seas esimeses reas Inglismaal.

2. Manchester (mëntshester), puuwillatööstuse poolest esimene linn maailmas.

3. Liverpool (liwverpuul), teine Inglismaa kaubalinn, kus puuwilla ja muu toore kauba pääladu terve Inglismaa jaoks on.

4. Sheffield (šeffild), terase-tööstuse, ijaaranis nugade valmistamise poolest esimene linn maa pääl.

5. Birmingham (börmingem), juur raua- ja tera-
tööstuse keskkoht, kus ühe nädala sees enam rauakaupa valmistata-
takse, kui mõnes maanemaal wabrikulinnas terve aasta jooksul.

6. Newcastle, kolmas Inglismaa kaubalinn ja kivi-
kauplemise poolest kõige tähtsam linn Europas.

Schotimaal:

7. Edinburgh, päälinn, üks ilujamatest linnadeist
Inglismaal.

8. Glasgow (glaasgo), tööstuse ja kaubanduse poolest
esimene linn Schotimaal ning pääle Londoni teine linn Inglismaal.

Iririmaa päälinn on

9. Dublin, kõige tähtsam Iririmaa kaubalinn.

Inglaste oma on Europas veel Gibraltari kindlus
Pirenei poolsaare lõunarannal ja Malta saarestik Wahe meres.

§ 92. Portugali

Kuningriik asub Pirenei poolsaare edelipoolsel rannal. Selle riigi
idapoolne jagu on mäGINE, aga läänepoolne — madal. Atlandi
mere läheduse ja niiskete meretuulte tõttu on kliima niiske ja pehme.
Iseäranis palju vihma sajab põhjapoolses jaos. Siin on maa
õige wiljarikas ja põlluharimise ning wiinamarjade kasvatamise
poolest ka esimene Portugali maakond. Rahwast elab siin väga
paksult ja elanikud on kaunis jõulad, kuna lõunapoolsetest maa-
fondadest seda mitte ütelda ei wõi.

Eht Portugali rahwa tähtsam töö küll põlluharimine (ise-
äranis maisikasvatamine) on, siisgi ei jatku oma maa leiba kõi-
kidele, waid tuuakse teistest maadest wilja juurde. Kõige tähtsamaks
Portugali rikkusehallikaks on wiinamäed ja wiljapuu-aiad.

Tööstus ja mäekaewandus on madalal järjel. Tarbeasju
tuuakse walmilt Inglismaalt.

Päälinn ja kõige tähtsam Portugali kaubalinn on

1. Lisjabon, Tajo jõe ääres, ilus ja õige wiljarikas
maakohas.

Teistest linnadest olgu

3. Dporto, Duero jõe ääres, nimetatud. Ta on teine
Portugali kaubalinn ja weinide (portweini) wäljaveo poolest tähtis.

§ 93. Hispania.

Hispania kuningriik asub Pirenei poolsaarel. Ta on suuremalt
jaolt mäGINE maa. Kastilia kiltmaa, keset Pirenei poolsaart, on
enamasti ühesugune, ilma weeta ja metsata stepy, kuiva kliimaga
ja wähe wiljakandwa maapinnaga. Pääasjalikult kaswab siin rohi,

mis ainult lammastele toiduks kõlbab. Riisijamaajugused omadused on osalt ka põhjapoolsetel maakohetadel. Looduse poolest kõige rikkam Hispania maakond on Andalusia madalik Guadalquiviri jõe kallastel. Sooja kliima ja jooksvate wete rohke tõttu kannab see madalik lõunamaa looduse laadi, kus kastani-, apelsini- ja tsitronipuude metsad õlipuu-aedadega ja wiinamägedega waheldawad. Siin kaswawad ka kõiksugused juurewiljad, mandlid, riis, suhkrupilliroog ja safran. Hispania lõunapoolisel Wahe mere rannal kaswawad pääle datlipalmipuude ka forgitammed, millede pehmet foort teistesje maadesje wälja weetakse. Hääd põllupinda on ka poolsaare idapoolsel küljel, Wahe mere rannal.

Hispanlased hariwad suurelt jaolt põldu, teewad aiatööd ja kaswatawad karja. Põlluharimine, mis wanasti kõrgel järjel oli, on wäga langenud. Kõige enam külwatakse nisu, kuna muu kõrreswilja (rukki, maissi) eest palju wähem hoolitsetakse. Niawilja ja wiina wõiwad hispanlased küll teistele rahwastele müüa, aga ise peawad nad omale leiba ostma, sest et oma maa wilja mitte kõigile ei ulata. Ka karjakaswatamine jeisis Hispanias ennemalt palju kõrgemal järjel kui nüüd. Minult wiimasel ajal on jelles tiikis edu märgata. Iseäranis kuulsad on Hispania pehme willaga lambad.

Mäetöv, mis mineralide rohke pärast rahwale juureks sisetuleku-hallitaks wõiks olla, on hoopis korraldamata. Kõige enam kaewatakse rauda, wäskte ja kwiisüsa.

Tööstus on Hispanias wähe edeneenud. Tarbeasju tuuakse kõige enam Inglismaalt.

Hariduse poolest seisawad hispanlased madalal järjel.

Linnad:

1. Madrid, päälinn, Tago jõeharu ääres. Õpeasutuste poolest seisab Madrid Hispanias esimesel kohal. Siin on ka mitmed tähtsad muuseumid ja pildikogu.

2. Barcelona, Wahe mere kaldal, kõige juurem Hispania tööstuse- ja kaubalinn. Linnas on juured puuwilla-wabrikud.

3. Valencia, Wahe mere kaldal, Hispania siidivalmistamise keskkoht; ülikool.

4. Malaga, Wahe mere kaldal, kauba- ja sadamalinn, kust lõunamaa aiawilja, rosinaid, puuõli ja weini wälja weetakse.

5. Granada, Sierra-Nevada mägestiku põhjapoolsel küljel, aedade ja wiinamägede kesk; linna lähedal, kõrgel mäel otsas seisab wiimase Arabia kuningas Alhambra.

6. Sevilla (sewilja), Guadalquiviri jõe ääres, suurte tubakas- ja siidiriide-wabrikutega.

7. Cadiz (kadis), Atlandi mere rannal, tähtis kauba- ja sõjajadam.

§ 94. Italia.

Italia kuningriik katab Apennini poolsaart ja Lombardia madaliku. Maa on Italias juuremalt jaolt mäginne, sest et Apennini mägestik pikuti poolsaarest läbi käib.

Kliima on Italias iseäranis hea. Minult põhjapool katab lumewaip maapinna mõneks nädalaks finni, kuna Kesk- ja Lõuna-Italias talve ei tuntiagi. Mitme kuu jooksul sinab maa kohal, mille pinda lõpsakas lõunamaa taimestik ehk, sinine, pilwita taewawõlv, mis end ligidal olewas wagases meres peegeldab.

Põlluharimine seisab Italias kõrgel järjel. Olipuude, lõunamaa wiljapuude ning wiinamarjade kasvatamise poolest seisab Italia Europa riikide hulgas esimeses reas. Kõige enam on põlluharimine Lombardia madalikus sooja kliima ja jõgede rohke tõttu edenennud. Siin on maapind jõgede ja kanalite läbi wäikesteks põldudeks jaotatud; nendest maatükkidest käiwad mandli-, pähkli-, kastani- ja mooruspuude read läbi, millede ümber wiinapuud wäädidwad. Niiskemates kohtades kaswatatakse ka riisi. Nagu Lombardia madalik, nii on ka Kesk- ja Lõuna-Italias mitmed kohad aia wiisi haritud; jääb pandakse ka kõige wähem maalapike wilja alla.

Italia põlluharija rahwas elab waeuses, nimelt sel põhjusel, et juurpõllumehed, kes enama jao maa omanikud on, oma põllud wäikeste osade kaupa talupoegadele nõnda kõrgel rendi eest wälja annawad, et põlluharijad raske töö juures waevalt oma elu ülewalt pidada suudawad.

Kiwijõe ja metallide puudusel ei ole wabrikutööstusel Italias juurt tähtsust. Kodukäsitöö on enam edenennud. Kõige enam tähelepanemist äratawad käsitöe koetud siidiriided ja rätikud, pääle jelle weel riisi-õlgedest kübarad, mitmesugused nikerdustööd, korallidest ning klaasist tehtud iluasjad jne.

Kaubandus on Italias kõrgel järjel, niijama ka kaubawedu, iseäranis Asia ja Europa wahel. Italiast weetakse wäljamaale toorest siidi, siidi- ning puuwilla-riiet, weini ja lõunamaa puuwilja.

Iseäranis tähelepanemise-wäärt on Italias rohked toredad ehitused, pildid, kujud ja kõiksugu ajaloolised ning kunstinälestused, mida tuhanded inimesed kõigist maadest iga aasta waatamas käiwad.

Rahwaharidus on Italias keskmine. Kõrgema hariduse jaoks on 21 ülikooli.

Päälinn on

1. R o o m a, Tiberi jõe ääres, üks kõige wanematest linnadest Europas. Roomas on õige palju ehitusi wanemast ja uue-
mast ajast (Peetri kirik, paawsti loss Vatikan, raamatukogu ja muuseum).

2. Neapol, jellesama-nimelise lahe ääres, väga toredas kohas ja ilusa ümbrusega, mille tõttu iga aasta tuhanded wõõrad linna vaatamas käiwad. Ta on ka kõige perekam Italia linn.

3. Milano (Mailand), esimene wabrikulinn (siidiriide-wabrikud jne.) Italias. Teadusliste asutuste ja koolide poolest on Milano üks tähtsamatest Europa linnadest.

4. Venezia ehk Benedigi linn, Adria mere ääres, on üks ilusamatest linnadest Europas. Linn on enam kui saja saarekeste peäle ehitatud. Uulitatakse on enamasti kanalid, milledest umbes 400 silda üle wiivad. Läbikäimine sünnib paatide abil.

5. Genua, jellesama-nimelise lahe ääres, esimene sadama ning merekaubanduse-linn Italias. Linnas on suured siidi-, sammeti- ja puuwilla-wabrikud.

6. Florenz, Arno jõe ääres, tähtis toredate ehituste, marmoritujude ning pildikogude poolest; siidiwabrikud.

Italia kuningriigi oma on ka Wahe meres olewad saared Sardinia ja Sizilia. Wiimase saare peäl on

7. Palermo linn, üks tähtsamatest Italia sadama- ja kaubalinnadest.

§ 95. Türgimaa.

Türgi keisririit katab Balkani poolsaare kestmist jagu. Siin elab väga mitmet jeltfi rahwast: türklased, albanlased, bulgarlased, rumenlased ja greeklased. Riigi peremehed on muudugi türklased, kes 14. aastajajal Asiaft Europasse tuliwad ja Balkani poolsaare oma alla heitsiwad. Sellest ajast saadik hakkas see maa waefeks ja tühjaks jääma. Aga aja jookshul wähenes nende wõim, ja mitmed wõidetud maad löiwad ennast türklaste alt lahti.

Töö-armastuse, ettevõtmise-jõuu ja arwu poolest käiwad bulgarlased ja greeklased türklasteft kaugelt ette. Häa kliima ja maapinna peäle vaatamata seisawad põllutöö, tööstus ja rahwaharidus väga madalal järjel, sest Türgi walitus on oma korra- tuse ja rahwarusumise poolest tuttan.

Kõige enam külwatakse Türgi mail maisi ja nisu, hoolitsetakse ka puuwilja ja tubaka eest.

Wälimine kauplemine seisab wäljamaalaste, sifemine armenlaste, greeklaste ja juutide käes. — Wabrikutööstus on nõrk.

Türgi keisrit kutsutakse *sultani*s.

Päälinnaks on

Konstantinopol, Bosporuse merekitsuse ääres, väga ilusal kohal. Ta on ka kõige juurem kaubalinn Türgimaa.

§ 96. Bulgaria.

Bulgaria wüürstiriit seisab Türgimaast põhja pool, Musta- mere kaldal. Lõuna-Bulgaria, mida Ida-Rumelia maakonnaks kutsutakse, on nimepidi Türgi oma; ta walitsejaks on sultani poolt Bulgaria wüürst nimetatud. Muidu on Bulgaria ja Ida-Rumelia tegelikus elus üheks riigiks kokku liidetud.

Bulgarlaste päämure on põllutöö ning karjakaswatus. Põldudel kaswatatakse suuremalt jaolt nisu, pääle selle weel maisi, rukist, otre, wiinamarju ja tubakat. Ida-Rumelias, kus kliima soojem ja jumi pikem on, kaswatatakse riisi. Siin on ka juured rooside-wäljad ja pähklipuu-metsad, mis elanikkudele hääd sissetulekut annawad.

Tööstus on tähtsusetu.

Bulgaria rahwakoolides on õpetus funduslik ja maksuta. Aga lühikese aja jooksul, mil Bulgaria iseseisaw on, ei ole ta hariduses weel palju edeneda saanud.

Bulgaria päälinn on S o f i a.

§ 97. Rumenia kuningriik

asub Bulgariast põhja pool, wastu Wene piiri. Selle riigi loode- poolne külg on mägine ja tamme-, buki- ning okaspuu-metsadega kaetud, kuna keskhoomiku-poolne külg madal ja hääd põllupinnaga on. Musta mere äärne rannamaa, niisama ka Donau jõe kaldad on stepitaolised lagendikud.

Et põllupind hääd on, siis kaswatawad rumenlased nisu ja maisi nii juurel hulgal, et wilja pääle oma tarwituse ka wälja- weoks jatkub. Nedades kaswatatakse puuwilja ja wiinamarju.

Lihawate steppide tõttu on Rumenias ka karjakaswatus jõudjasti edenemud.

Tööstus et ole mitte juur.

Rahwahariduse poolest seisawad rumenlased madalal järjel.

Rumenia päälinn on

B u k a r e s t .

§ 98. Serbia.

Serbia kuningriik seisab Balkani poolsaare loodepoolses jaos. Ta on künnliise wiljasigitawa pinnaga maa. Elanikud kaswatawad maisi ja nisu ning hoolitsewad ka aiatöö eest. Iseäranis toredasti kaswawad ploomid, mida wäljamaale weetakse. Kariloomadest kaswatatakse kõige rohkem sigu, kes enestele suurtest tamme-metsa- dest hääd toitu (tammetõrusid) leiawad. Wäikejeks sissetuleku- hallifaks mõiks ka mesilastepidamist nimetada.

Tööstus ei ole suur.

Wälja weetakse pääasjalikult nisu ja tapetud sigu.

Hariduse poolest seisawad serblased madalal järjel, ehk sea-
duse järele õpetus küll funduslik ja maksuta on.

Päälinnaks on

B e l g r a d, Donau kaldal.

§ 99. Montenegro.

Montenegro wüirstiriik katab mägist kõrbetaolisi kiltmaad Balkani poolsaare läänepoolses jaos. Kõige paremaid kohtasid leidub Montenegro idapoolses jaos, kus wiljakad orud paiguti tamme- ning männimetsjadega waheldawad.

Karjakaswatus ja mesilastepidamine on Montenegro rahwa tähtsam sissetulekuhallikas. Ehk küll jõgede orgudes põldu haritakse, ei jattu oma maa wilja mitte kõigile, waid tuuakse mujalt juurde. Wabrikutööstust ei ole.

Mägise maa ja oma juure wahwuse tõttu on montenegrolastel korda läinud mitme aastasaja jooksul oma iseisewust kaitsta ja alal hoida. Maa waimulik ülem on Wene keiser.

Riigi päälinn on

C e t i n j e.

§ 100. Greekamaa.

Greeka kuningriik seisab Balkani poolsaare lõunapoolses otsas. See riik on enamasti mäGINE, iseäranis lõunapoolne oja, mida Morea poolsaareks kutsutakse. Põhja-, niijama ka Kesk-Greekamaa on wõrdlemisi kõige rikkamad maadonnad, kus nisu, wiina- ning õlipuid, piuwilla ja tubakat kaswatatakse. Morea poolsaar, mis kõrge kiltmaa sünnitab, pakub keskohas ainult karjamaid. Aga jääl, kus korrapäraline niiskus on, kaswawad ka lõunamaa wiljapuud.

Dige wiljasigitawad on Greekamaa saared. Kõige paremad nendest on Jonia saared. Põlluharimine on siin kõrgemal järjel ja rahwast elab ka paksemalt kui mannermaal.

Ehk elanikkude päämure küll põllutöö on, ei jõua põld ometi mitte kõiki toita, waid peab wäljamaalt wilja jisse wedama. — Lammas- ja kitsede kaswatamine on iseäranis Greekamaal rohketes karjamaades ning aasade tõttu edenenuud.

Wabrikutööstus ei ole mitte suur.

Kauplemiseks ja laewasõiduks on Greekamaa rand väga sünnis, sest et siin rohkesti merekäärusid ja häid sadamaid on.

Rahwahariduse poolest seisawad greeklased madalal järjel, ehk küll õpetus funduslik on.

Päälinn on

A t h e n a, paljude wana aja mälestustega.

A si a.

§ 101. Suurus ja elanikkude arv.

Asia on kõige juurem maailmajagu. Ta katab 810.000 □=penifoormat ja annab 840 miljonile inimesele eluasjet. Teda piiravad suurelt jaolt okeanid; ainult lääne pool seisab ta Euroopa Urali mäeahelikuga ja Aafrikaga Suez'i maakituse läbi ühenduses.

§ 102. Mered, lahed ja merekitfused.

Põhjapoolseid Asia kaldaid ühab

1. Põhja = Jäämeri. Terve aasta läbi seisab ta jääga kaetud.

Jdas lahutab

2. Beringi merekitjus Asiat Amerikast ära ja ühendab Põhja-Jäämerd

3. Beringi merega;

4. Tatari merekitjus ühendab

5. Dhotski merd

6. Japani merega; wiimasega seisawad

7. Kollane meri ja

8. Jda-Hiina meri

9. Korea merekitfusede läbi ühenduses.

10. Lõuna-Hiina meri.

Lõunas ühendab Hiina meri enmast kitsa

11. Malakka merekitfusede läbi

12. Bengali laheda. Wiimasest lääne pool seisab

13. Arabia meri ühes

14. Persia laheda, mis õige kaugele maa sisse ulatab.

Lääne pool ühendab Arabia meri enmast pääle jelle veel

17. Bab = el = mandeb'i merekitfusede kaudu (mis „Surmu = leina wärawat“ tähendab)

18. Punase merega.

Läbi Suez'i maakituse wiib kanal Punasest merest Bahje merde. Selle kanali ehitaja oli insihener Ferdinand Lessepz. Enne pidiwad laewad, kui nad Asiasse tahtiwad pääseda, ümber Aafrika jõitma. Suez'i kanali kaudu jääb teeris endisest nüüd 4 korda lühemaks.

§ 103. Poolsaared.

Poolsaarte poolest ei ole Asia mitte waene, waid temal on rohkesti liikmeid, milledest mõned õige kaugele merde ulatawad.

Tähtsamad nendest on:

1. *Taimõr*, põhjarannas;
2. *Kamtſchatka*, *Beringi* ja *Dhotski* mere wahel;
3. *Korea*, lahutab *Japani* merd *Kollasest* merest;
4. *Taga=India* ühes
5. *Malaffa* poolsaarega, *ſeiſab* *Lõuna=Hiina* mere ja *Bengali* lahe wahel;
6. *Geſ=India*; teda ümbritſewad *Bengali* laht ja *Arabia* meri;
7. *Arabia*, *Persia* lahe ja *Punase* mere wahel;
8. *Wäike=Asia*; tema kaldaid ühab *Wahe*, *Arhipelaguſe*, *Marmara* ja *Muſt* meri.

§ 104. Saared.

Kõige juuremad jaared ſeiſawad *Asia* ida= ja keſt= hommiku= kallaste lähedal.

Tähtſamad nendest on:

1. *Sachalin*, *Tatari* merekituſe juures; ſinna jaadeti ſiis, kui kõik jaar *Wene* walitſuſe all oli, kohtu poolt kõige juuremad furjategijad elama (nüüd on jelle jaare lõunapoolne oſa *Japani* oma);
2. *Japani* jaared, kus kõige enam haritud *Asia* päriſ=rahwad — *japankaſed* — elawad;
3. *Formoſa*, ilus ja wiljaſigitaw jaar (ſiin kaſwawad riis, kohwi ja thee);
4. *Hainan*, *Tongſingi* lahes;
5. *Filippini* jaared, *Formoſa* jaarest lõuna pool, rikkad wilja pooleſt;
6. *Sunda* jaared; nende hulgas on oma juuruſe pooleſt tähelepanemise=väärt:
 - a) *Borneo*, kõige juurem *Sunda* jaarte ſeaſt,
 - b) *Sumatra*,
 - c) *Java*, kõige wiljaſigitawam *Sunda* jaarte ſeaſt, ja
 - d) *Celebes*.*Sunda* jaartelt wiidakſe rohkeſti kohwi, ſuhkrut ja riisi wälja.
7. *Ceylon*, õige rikas kohwi, riisi, thee ja ſuhkrupilli=roo pooleſt.

§ 105. Kõrguſtikud ja mäed.

Asia on kõige mägijem maailmajagu. Tema pinnalt on kaks kolmandikku kõrguſtiku all, mis *Wahe* mere rannalt kuui *Wäike* okeani kallasteeni ulatab.

Ida pool täidab *Asiat*

1. Kesk-Asia kõrgustik, mis määratu suure kiltmaa jünnitab. Seda kiltmaad piiravad lõuna pool
2. Himalaja mäed
3. Gaurisankari ehk Everesti mäega, mis kõige kõrgem mägi maailma pääl on: ta tipp seisab merepinnast enam kui 8 versta kõrgemal.

42. Asia mägestikkude ja jõgede kaart.

Lääne pool piirab Kesk-Asia kõrgustikku

4. P a m i r, mida kõige kõrgemaks kiltmaaks maailma pääl loetakse.

Kesk-Asia kõrgustiku põhjapoolsel jerval seisavad

5. Altai,
6. Sajani ja
7. Jablonowoi mäed, kõrgustiku idajerval
8. Hingani mäed.

Keit-Ajia kõrgustik on hulga kõrgete mägedega kaetud; kõrgustiku keskmes osas on nimelt
9. Kwenluni, jäält edeli pool

43. Altkat'mäed ida poolt Sajani mägedelt waadates.

10. Karakorum, ja põhja pool

11. Tian=Schani mäed.

Himalaja ja Kwenluni mägede wahel on

12. T i b e t, kõrge mäginne maa.
 Ges=India poolsaart katab
13. D e f a n i kõrgustik; mõned kohad jellest kõrgustikust oli-
 mad waremalt teemantide poolest kuulsad.
 Lõuna pool Kaspia merd seisab
14. I r a n i kõrgustik, mida mäed igalt poolt ümber pii-
 rawad. Ida pool seisab see kõrgustik
15. H i n d u f u s h 'i mäeselja läbi Karakorumiga ühenduses.
16. A r a b i a kõrgustik asub sellesama-nimelisel poolsaarel
 ja sünnitab ainult keskkohas ja läänepoolses ääres väikesed mäeseljad.
17. W ä i k e - A s i a kõrgustik, mis Irani kõrgustikuga ühen-
 duses seisab, täidab terwet Väike-Asia poolsaart. See kõrgustik
 on mägede poolest faunis rikas.
- Musta ja Kaspia mere wahel on
18. K a u k a s i a mäeselj
19. E l b r u s 'e ja
20. K a s b e k 'i mäega.
- Kaukasiast lõuna pool seisab
21. A r m e n i a kõrgustik
22. A r a r a t i mäega.

Asia jaared on enamasti kõik mägiised. Kõige kõrgemad
 mäed on Japani ja Sunda jaartel, kus ka tulepurtskavaid mägesid
 rohkesti leidub. Iseäranis rikkad wulkanide poolest on Japani ja
 Sunda jaared.

Et Asia mäed väga kõrged on, siis on juurem hulk mägede
 tippusid lume ja jääga kaetud. Jääliugustikud on palju tugewa-
 mad ja pikemad kui Euroopa Alpides (kuni 80 wersta pikkuseid
 jääliugustikkusid leidub Tian-Schani mägestikus).

§ 106. Madalikud.

Asia madalikude seas on oma suuruse poolest tähelepanemise-
 wäärt

1. Siberi-Turanimadalik. See madalik ulatab Kas-
 pia merest Pamiri kiltmaani ja Irani kõrgustikust Põhja-Jäämere
 kallasteni.

Teised madalikud on väiksemad. Oma rikkuse ja elanikkude-
 arwu poolest olgu

2. Hiina madalik, Kollase mere ääres, ja

3. Hindustanimadalik, lõuna pool Himalaja mägesid,
 nimetatud.

§ 107. Jõed.

Põhja poole woolavad:

1. Ob, mille tähtsam haru
2. Ir tōsch on,
3. Fenisfei ja
4. Lena.

Ehk need jõed küll sügavad on, ei ole nendel laemasõidu koh-
ta ometi mitte suurt tähtsust, sest et nad talveks kinni külmanvad
ja oma wee Põhja-Jäämerde saadavad, mis ka suurema jao aas-
tast jääga kaetud on.

Jda poole jooksevad:

5. Amur — Tatari merekitsusesse,
 6. Swang-ho (Kollane jõgi) — Petschili lahte ja
 7. Sang-tse-kiang ehk San-tfō-bjjan — Jda-Hiina merde.
- Nendest jõgedest külmab ainult Amuri jõgi talvel kinni.

Lõunas woolavad:

8. Mekong (s. o. „wete ema“), Taga-India poolsaarel;
9. Brahmaputra ja
10. Ganges ühinewad alamal jooksul ja sünnitawad Bengali
lahte ääres delta.

11. Indus, saadab oma wee Arabia merde.

Läänes jooksewad Arali merde:

12. Amu-Darja ja
13. Sōr-Darja.

Teistest Lääne-Asia jõgedest olgu weel nimetatud:

14. Gufrat ja
15. Tigris, mis jõesuus kokku woolavad ja oma wee Per-
sia lahte wiivad;
16. Jordan, saadab oma wee Surnu merde.

§ 108. Järwed.

Järwesid ei ole Aσίας mitte palju; kõige suuremad nendest on:

1. Baikal ja
 2. Arali järw, mida ta suuruse pärast ka mereks kutsutakse.
- Teised järwed on vähemad. Enamasti kõigi Asia järwede
wesi on soolane. Kõige soolajema weega järw on
3. Surnu meri, mille pind 1200 jalga merepinnaast ma-
dalamal seisab.

§ 109. Kliima.

Suuremalt jaolt seisab Asia parajas wöös; ainult põhjapoolne fern ulatab külma wöösse ja lõunapoolsed poolsaared palawasse wöösse. Teiste maailmajagudega wõrreldes, mis nendesamade laiuskraadide all seisawad, on Asia kliima palju karedam ja külmem. See tuleb sellest, et Asia põhjapoolne jagu kuni Siberi mägedeni põhjatuulte mõju all on, mis Jäämerest külma toowad, Kesk-Asia merepinnast wäga kõrgel seisab ja Himalaja mäed lõuna poolt palawa wöö tuulesid Kesk-Asiasse ei lasje pääseda.

Kõige külmemad kohad Asias on Vena jõe ümbruses. Siin näitab talwel soojamõõtja mõnikord 60° külma, kuna suwi õige palaw on. Kesk-Asias waheldab soe suwi külma, tuisuse talwega. Kõige külmemad kohad on siin Tibetis, kus temperatura ka suwe ajal mitte üle nulli ei tõuse.

Lõuna-Asia, mis juba palawas wöös seisab, ei tunne sugugi talwe, waid siin walitseb wihmane ja kiuw suwi. Soojad meretuuled, mida mussonideks kutsutakse, toowad India okeanist palju niis-

44. Mussonituuled.

kust kaasa ja jünnitawad wihmasadu, mis maituust oktobrikuni kestab. Talwe ajal, oktobrikunst kuni maituuni, walitseb Lõuna-Asias aga kiuw aeg, sest et Kesk-Asiast puhuw maatuul niiske meretuule üle wõimust wõtab.

Mussonituuled puhuwad harilikult India ja Waihes okeanis. Suwe ajal, maist oktobrini, on õht Kesk-Asias palawam kui merel; soe õht tõuseb üles, kuna tema asemele mere päält külüm õht tungib. Seda tuult kutsutakse suwemu s s o n i k s. Talwel aga, oktobrist maini, läheb õht Kesk-Asias ennemalt külmemaks kui India ja Waihe okeani pinnal; sellepärast puhub tuul Kesk-Asiast mere poole. Seda tuult nimetatakse talwemu s s o n i k s.

Lääne-Asias (Kaukasias, Wäike-Asias ja Wahe mere rannäärsetes maakohdades) on kliima Lõuna-Euroopa kliimaga ühesugune. Siin on kiuw suwi ja wihmane talw.

§ 110. Taimed ja loomariik.

Asia Põhja-Jäämere kallastel ajub lai tundravöö, kus põhjapõdrad ja mõned kikkjad elavad kolivad. Elanikud toidavad endid jahist, kalapiüügist ja põhjapõdra kasvatamisest.

Lõuna pool tundraid kasvavad pakitud põkaspuu-metsad. Pääle mändide ja kuuskede leidub siin ka seedripuid. Metsades elitsemad karud, rebased, nirgid, kobrased ja oravad.

Põhja-Asia edelipoolset jagu katavad juured rohulaaned. Siin haritakse põldu ja kasvatatakse karja. Maapind on mõnes kohas õige viljasigitav.

Kesk-Asias on taimeriik vaene, sest et kliima väga kuiv on. Suured lagendikud tuletavad siin kõrbeid meelde, sest et siin midagi ei kasva. Muult orgudel on mõnes kohas aasade nägu.

Asia idapoolisel serval (Amuri kallastel, Hiinamaal ja Japanis), kus soojad meretuuled oma mõju avaldavad, on ilus taimerajv. Siin edeneb theepõõsas, puuvill ja mooruspuu, mille lehtede pääl siidiussi kasvatatakse, ning hoolitsetakse ka nisu ja riisi eest.

Lõuna-Asias, kus palavust ja vihma küllalt on, on taimerajv lopsakas. Mitmesugused palmid, kohvi- ja viigipuid kasvavad siin õige jõudjasti. Igal pool kantakse ka riisi ja puuvilla kasvatamise eest hoolt. Metsad on rikkad selewantide, ninaarvikutute, tiigrite ja ahvide poolest.

§ 111. Elanikud.

Suurem hulk Asia elanikke on Mongoli tõugu. Seda tõugu rahvasteks arvatakse siin japanlasi, korealasi, hiinlasi, türklasi, tatarlasi ja Siberi pärisrahvaid, kelledest samojedid, tungusid ja ostjakid kõige perekamad on.

Kaukasia tõugu on hindud, perslased ja arablased.

§ 112. Asia Venemaa.

Asia Venemaaks loetakse

1. Kaukasiat,
2. Wene Kesk-Asiat ja
3. Siberit.

§ 113. Kaukasia.

Kaukasia lamab Musta ja Kaspia mere vahel. Sellest maast käib Kaukasia mäeselj põigiti läbi. Põhjapoolne Kaukasia külg on madal ja steppidega kaetud, kuna lõunapoolne jagu mäginine

förgemal on okaspuu-metsad, kus karud, hundid, metssead ja kaljukitsed elavad. Kui veel kõrgemale minna, siis tulevad põhjamaa marjad vastu, kuna mägede tippusid igavene lumi katab.

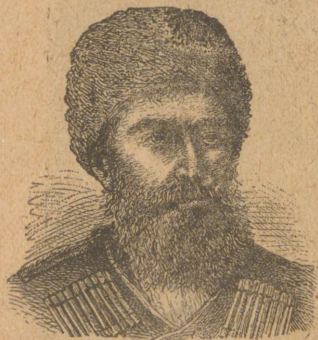

46. Kaukasia mägestikus (Darjali org).

Lõuna-Kaukasia, mida kõrge mäeselj põhjatuulte eest kaitseb, pakub lõunamaa pilti. Kõikisugused kallid viljad jaavad siin õige vara valmis. Pehmes ja niiskes õhus koguivad lõpifaktalt õlipuud, apelsinid, viinamarjad, mitmesugused pähtlid, sühtru-pilliroog, puuvilla-põõsas ja mooruspuu.

Kaukasia mägedest leitakse kulda, hõbedat, weevlit ja kivi-soola. Väga tähtjas on Kaukasia ka tervisewee-hallikate poolest, mida suvel paljud haiged tarvitavad. Kuulsad on Pjatigorsk'i,

Shelesnowodsk'i, Kislowodsk'i ja Na'rsjã n'i terwiseweehallikad. Iseäraniis kuuljad on Kaukasia nästahallikad. Rõige rohkem on neid Baku linna lähedal. Nästait tehtakse petroleumi.

47. Tscherkessi me. s.

Elanikka arwatakse Kaukasia 10 miljoni olevat. Pääle wene laste asuwad siin mitmed mäeelanikud, nagu: gruünid, tšerkessid j. m. t. Tšerkesside tuttawam omadus on nende suur waprus, millega nad warematel aegadel palju aastaid oma würsti Schamili juhatusel wene lastele wastu paniwad.

Kaukasia jagatakse 7 kubermangu ja 4 walitsuskonda*). Siia loetakse: Stawropoli, Musta mere, Kuztassi, Tiflisi, Baku, Griwani ja Zelizawetepoli kubermang, Kubani, Terefi, Dagestani ja Karsi walitsuskond.

Tähtsamad Kaukasia linnad on:

1. Tiflis, kohaliku walitsuse asupaik.
2. Baku, sadamalinn Kaspia mere ääres, kaupleb nästaga.
3. Batum, sadamalinn Musta mere ääres.

§ 114. Wene Kesk-Asia.

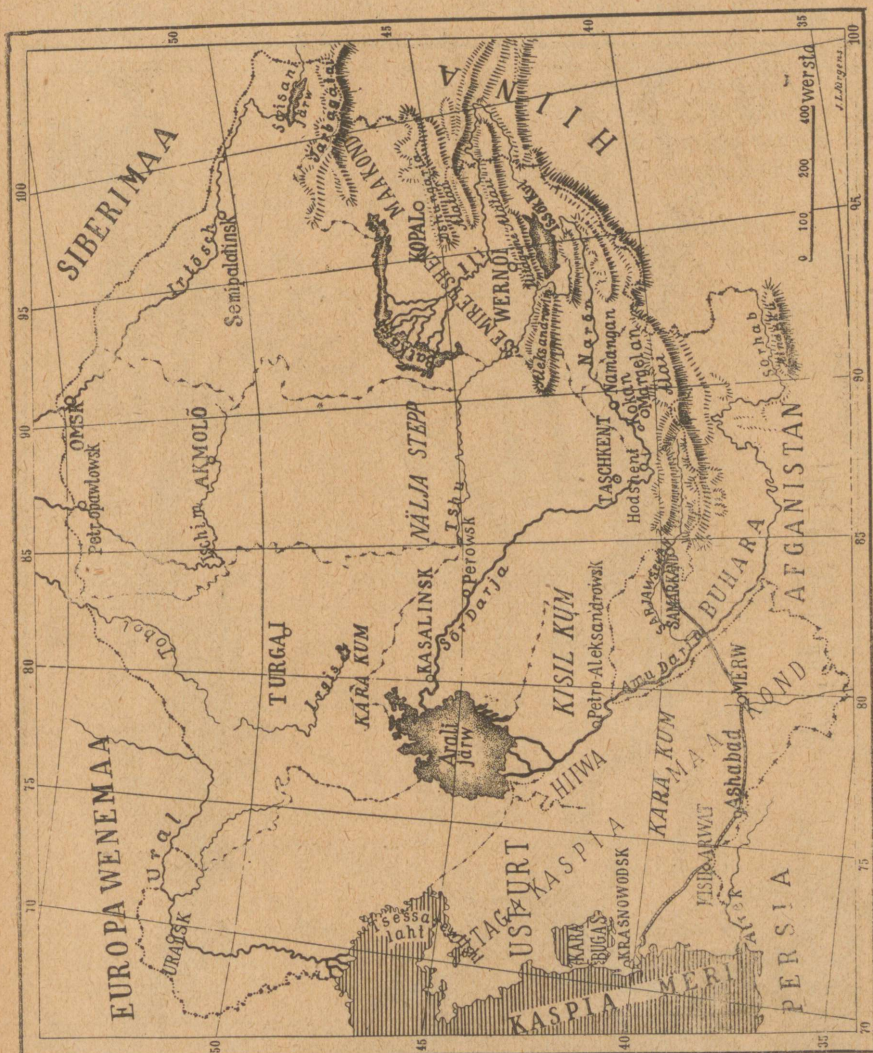
Wene Kesk-Asia seisab Kaspia merest ida pool. Maa on suuremalt jaolt stepi ja kõrbe all, kuna põldusid ainult jõgede ääres, kus niiskust rohkem on, leidub. Suwel walitseb siin hirmus palawus, talwel — kange külm. Wihma sajab väga harwa. Sääal, kus rohtu kaswab, koliwad kirgijid kaamelite, hobuste ja lammastega ühest kohast teise. Jõgede ääres, kus maapind hästi niiske on, kaswatatakse riisi, niiju, puuwilla, wiinamarju ja mooruspuid.

Elanikka on siin 9 miljoni. Suurem osa rahwast on Mongoli tõugu, nagu: kirgijid ja turkmenid. Wene lasti on wähe; enamasti elawad nad linnades.

Kesk-Asia jaotatakse 9 walitsuskonda: Urali, Turgai, Akmo-linski, Semipalatsinski, Semiretšenski, Fergana, Sõr-Darja, Samarkandi ja Taga-Kaspia walitsuskond.

*) Walitsuskondades on pääle harilikkude seaduste weel iseäralikud, mida kubermangudes mitte ei ole.

Kõige suurem ja tähtsam linn on siin T a s c h k e n t, kuhu Kaspia mere äärest randtee üle kõrbe läheb. Wene Keisr-Astias,

48. Wene Keisr-Astia kaart.

Amu-Darja jõe kallastel, seisawad Wene walitsuse kaitse all tats Astia riiki — Hiwa ja Buhara.

§ 115. Siber.

Siber on kõige suurem Aasia Venemaa jagu. Ta võtab oma alla kõik põhjapoolse Aasia ja ulatab Urali mägedest kuni

Waiitse okeani kallasteni. Põhjas uhab teda Jäämeri, kuna lõuna pool ta piiriks Hiinamaa ja Wene Kesk-Asia on.

Lääne-Siber on madal ja tajane, Ida-Siber aga kõrge ja mägine. Wiljarikast maad on Siberis ainult lõuna- ja edelapoolses osas leida, kus kaeru, otre ja jumerukist külwatakse. Et Lääne-Siberis juured rohulaaned on, siis kantakse ka karja eest hoolt; kaswatatakse lehmi, lambaid ja hobusid. Ka metallide ja kallite kividete poolest on Siberi mäed tähtsad. Kulda, hõbedat ja waskte leitakse rohkesti Altai mägedest. Jahipidamine annab Siberis paljudele teenistust, sest et paksudes okaspuu-metsjades rohkesti metselajaid leidub.

Rahwast elab Siberis wähe. Elanikkude arv ulatab kuni 8 miljonini. Suurem osa neist on wenelased, kes põlbu hariwad, kuna pärisrahwad jahist ja kalapüügist elawad.

Siber jaotatakse 4 kubermangu ja 4 walitjuskonda. Kubermangud on: Tobolski, Tomski, Jenissei ja Irkutski kubermang; walitjuskonnad: Jakutski, Tuga-Waikali, Amuri ja Kanna maa ühes Sahalini saare põhjapoolse jaoga.

Tähtsamad linnad on:

1. Tomsk, Obi jõe haru ääres, ülikooli-linn.

2. Irkutsk, kauplemise keskkoht.

3. Wladiwostok, kauba- ja sõjasadam.

Läbi Siberi läheb nüüd raudtee, mis Tscheljabinski linnast Wladiwostoki sadamani ulatab.

Teised Asia riigid ja maad.

§ 116. Japan.

Japani feisririik asub saarte pääl, mis Asia idakaldal seisawad ja Kamtschatka poolsaarest Filippini saarteni ulatawad. Kõige juuremad nendest on Japani saared. Ka lõunapoolne Sahalini saare osa on Japani oma.

Lühikese ajajooksul on Japani riik suurriigiks tõusnud. Europlaste ja põhja-ameriklaste käest on japanlased imeruttu kõiksugu teadusid omandanud. Praegu on Japanis hulk koolisid, tugew sõjawägi, raudteed, palju wabrikuid jne. Japani kliima on pehme ja terve.

Suuremalt jaolt elawad japanlased põlluharimisest. Nende päätoidus on riis. Pääle selle kaswatatakse mooruspuid, theed, wiinamarju, tsitronisi jne.

Japani riigi päälinn on Tokio, tähtjas kaubalinn, pooleteise miljoni elanikuga.

50. Aasia kaart.

§ 117. Korea.

Korea kuningriik asub sellesama-nimelisel poolsaarel. Maa on viljasigitav ja kliima sedavõrt soe, et elanikud tubakat, viinamarju, riisi ja puuvilla võivad kasvatada. Korea on oma iseiseisujate kaotanud ja seisab Japani kaitse all.

Päälinn on Söul.

§ 118. Hiina.

Hiina keisririik on suurem kui Euroopa ja rahva poolest rikkam kui ükski teine riik maa pääl. Hwang-ho ja Yang-tse-kiangi jõe ümbruses elab rahvast nõnda palju, et mõned hiinlased sunnitud on laevu jõgede pääl oma elumajadeks valima. Kliima on Hiinas pehme ja maa viljasigitav.

Põllutööd tehakse ütle mata hoolega ja kasvatatakse riisi, nisu, puuvilla ja theed, mida rohkesti igale poole wälja weetakse. Üks kõige tähtsamatest talitustest Hiinas on siidiusside kasvatamine. Juba enne europlasi tundsiwad hiinlased püsirohtu, kompassi, paberit ja raamatutrükkimise-kunsti. Ehk nende haridus küll wanem on kui Europa haridus, siiski on nad Europast nüüd palju maha jäanud, sest et nad isaijade wiisidest kinni on pidanud ja seniajani mitte teiste rahwastega ühendusesse ei ole astunud. (Waata pilt lehk. 41.) Wiimajel ajal on wabrikutööstus juba maad wõtmas ja kaubawahetus teiste maadega alganud.

Päälinn on

1. Peking, üks kõige wanematest linnadest riigis.
- Teistest linnadest olgu nimetatud:
2. Schanghai, kõige tähtsam kaubajadam Hiinas;
 3. Nanking, tööstuslinn hulga wabrikutega;
 4. Kanton, kaupleb iseäranis theega.

§ 119. Briti-India.

Briti-India, mida ka India keisririigiks kutsutakse, on inglaste omandus. Ta katab tervet Ces-India poolsaart ning ühtlasi ka Taga-India poolsaare loodepoolset osa. Nimetatud riik on Inglismaast 14 korda suurem ja seisab Inglise asekuninga walitsuse all.

Indias elab mitmet seltsi rahwaid. Kõige enam on hindusid (ligi 300 milj.), keda kõige wanemate haritud rahwaste jekka loetakse. Juba 2000 aastat enne Kristust rändasiwad hindud Irani kõrgustikult Indiasse ja asutasiwad jään riigid, mis oma rikkuse poolest kuulsaks jaiwad. Pääle hindude elab Briti-Indias ligi poolteist miljoni muulasi (inglasi, hiinlasi, arablasi jne.).

Rahwa päätegewus oli põlluharimine, mis praeguigi hästi edeneb, sest et maa õige wiljasigitaw ja suurel määdul riisi, puuvilla, theed, kohwi ning teisi lõunamaa wiljapuid kaswatab. Selle pääle waatamata walitseb rahwa seas nälga ja iga aasta suurewad tuhanded näljasurma, sest raudteede abil weetakse wili Euroopasse ja italduse puhul ei ole wilja Indias kuskiltgi saada.

Mägedest leitakse rauda, wäike ja kallid kiwa.

Linnad:

1. Kalkutta, Gangeji jõesuu haru ääres, kõige suurem Briti-India linn, Inglise asekuninga elupaik ja kohaliku walitsuse keskkoht.

2. Benares, Gangeji jõe kaldal, hindude püha linn, kuulus wanaaegsete ehituste poolest.

3. Dehli, endine päälinn; 16. aastast kuni 19. aastajaja hakatuseni oli Dehli kõige suurem ja rikkam linn maa pääl.

4. *Bombay*, sadam Arabia mere ääres, kaupleb puuwillaga.

5. *Madras*, Bengali lahe ääres, tähtjas kaubalinn.

Ces-India poolsaare lähedal olev *Ceylon*'i saar on ka inglaste oma. Ta ei seisja mitte Inglise ajefuniga walitsuse all, waid on ise ajumaa, mida Inglismaalt ajumaade ministeriumi kaudu walitsetakse. Maa on siin õige wiljarikas ja kaswatab riisi, thee- pöösast ja kohwipuud. Saare päälinnaks ja kõige paremaks sadamaks on *Kolombo*.

§ 120. Prantsuse Indo-Hiina.

Prantsuse Indo-Hiina wõtab oma alla Taga-India poolsaare idapoolse jag. Maa on õige wiljarikas ja annab riisi, puuwilla, suhkrut jne.

Kõige suurem Indo-Hiina kaubalinn on *Saig'on*.

§ 121. Siami kuningriik.

Siami kuningriik asub Taga-India poolsaare keskkohas, põhja pool Siami lahte, ja katab ka ühte osa Malakka poolsaarest.

Maa kaswatab riisi, puuwilla ja pipart. Päälinn on *Bangkok*, üks ilusamatest linnadest Aias.

§ 122. Afganistan

asub Irani kõrgustiku kirdepoolsel küljel. Selle maa-osa elanikud toidawad endid karjakaswatamisest, kuna põllutööga ainult need tegemist teewad, kes orgudes elawad.

Walitsejat kutsutakse siin emiriks.

Afganistani päälinn on *Kabul*.

§ 123. Beludshistan

katab Irani kõrgustiku kesk-hommiku-poolset jagu. Maa tuletab siin suurelt jaolt kõrbe meelde. Põlluharimine on puudulik; inimesed elatawad endid pääasjalikult lammaste ja hobuste kaswatamisest. Üksikud juguharud tunnistawad oma ülemwalitsejaks *Kelati* linna khani.

Beludshistan ja Afganistan seisawad Inglise walitsuse mõju all.

§ 124. Persia.

Persia katab läänepoolset, kõige suuremat jagu Irani kõrgustiku. Maa on siin enamasti kõrbe ja stepi all. Põldu haritakse kõige rohkem orgudes ja Persia lahe ääres, kus ka puuwiljade eest rohkesti hoolt kantakse. Pääle selle kaswatawad elanikud veel hobusid, kaamelid ja peenikese millaga kitsesid. Tähelepanemise-wäärt on Persia waid, mida iga ilmakaare poole laiali wiidakse. Rändajad perslased,

kes kõrbetes ja steppides kolivad, elavad telkide all ja rändavad ühest kohast teise.

Persia üle walitseb schah. Perslased on Muhamedi usku. Päälinn on Teheran, kus ka schah elab.

§ 125. Türgi-Asia.

Türgi-Asia osad on: Väike-Asia, Armenia, Siria, Mesopotamia ja läänepoolne Arabia poolsaare külg.

Maa seisab juuremalt jaolt kõrbe ja stepi all. Ranna-äärsetes kohtades, kus niiskust rohkem on, kasvavad lehtpuud, mis aasta otja rohelistes seisavad, kuna lõunapoolses jaos juba datli-palmipuud kojuvad. Kõrgemates kohtades külvatakse kaeru ja otre, madalamates kohtades nisu ja maisi. Ka viigi- ja viinamarjade eest kantakse hoolt. Lääne-Arabia on kuulus kohvi poolest.

Koormatandjats tarvitatakse põhja pool eeslit, kuna lõuna pool ta ajel ühe küüruga kaamel täidab. Tähtjaks koduloomaks on Väike-Asias ka pika süditaolise willaga angorafits ja Arabias hobune; viimane on oma iluduse, kärmuse ja tarkuse poolest tähelepanemise-wäärt.

Maa pärisrahwas on türklased. Pääle nende elavad siin greeklased, armenlased, juudid ja arablased. Türgi linnades ja külades on majad enamasti puust ehitatud (harva ka kivist) ja jalgiga üle waabatud.

Linnad:

1. Smyrna, Arhipelaguse mere kaldal, kõige juurem kaubalinn Väike-Asias.
2. Jerusaleem, Kristuse haua templiga, endine juutide päälinn.
3. Mekka, Muhamedi sündimisekoht.
4. Medina, Muhamedi matusepaik.

Arabia edelipoolses jermas olev Aden'i sadamalinn ja merekindlus on ühes ümberkaudse maaga inglaste oma. Siin peatavad India ja Europa wahel sõitwad laewad ja wõtawad süüa ning joogiwett pääle.

§ 126. Sunda saared

on hollandlaste käes. Saarte päälinn Batavia seisab ilusal ja wiljarikkal Java saarel. Tähtjas kaubalinn on Surabaja.

§ 127. Filippini saared

on Põhja-Amerika Ühisriikide omandus. Päälinnaks on Manila Luzon'i saare pääl; kaupleb tubaka, suhkru ja kanepiga; ülikoolilinn.

Sunda ja Filipini saared on õige wiljakandjad. Siin kasvatatakse juurel hulgal riisi, kohwi, juhkru=pilliroogu ja m.

Afrika.

§ 128. Suurus ja elanikkude arv.

Afrika on 540.000 \square =penikoormat suur ja elatab 180 miljoni inimest. Ta seisab mõlemal pool ekvatorit, mis just tema keskpaigast risti läbi läheb. Kirde pool seisab Afrika Afiaga Suez'i maafitsuse läbi ühenduses, kuna kõiti teisi külgesid mered ümbritsevad.

51. Afrika kaart.

Mis stade joontega ära tähendatud (schraffititud) kohad on need madalikud, mis vähem kui 100 jülda merepinnaft kõrgemal on.

§ 129. Mered, lahed ja merekitsujed.

Õhjas:

1. Wahe meri
2. Syrtilahega.
3. Gibraltari merekitsus.

Läänes:

4. Atlandi okean
5. Guinea (ginéa) lahega.

Idas:

6. India okean. Tema üksikud jaad:
7. Mosambiki merekitsus.
8. Bab-el-mandebi merekitsus ja
9. Punane meri.

Poolsaarte poolest on^m Afrika waene. Tähtsapanemiseväärt on ainult Somali poolsaar, idarannas.

§ 130. Saared.

1. Madeira, tähtjas pehme kliima ja vilja poolest;
2. Kanaria saared
3. Ferro saarega;
4. Rohelise neeme saared;
5. Sankt-Helena, kus kuulus Prantsuse keiser Napoleon I wangina elas ja suri;
6. Madagaskar, mida Mosambiki merekitsus mannermaast lahutab, on üks juurematest saartest maailmas.

§ 131. Kõrgustikud ja mäed.

Afrika pind on juuremalt jaolt ühetaoline kõrge; ainult ranna pool lähed ta madalamaks. Iseäranis rohkesti kõrgustikka ja mägesid leidub Lõuna-Afrikas, kus ka Afrika kõige toefamad mäed —

1. Kilimandsharo,
2. Kenia ja
3. Ruwenzori, seisawad, millede tipud igawese lumega kaetud on.

Nendest madalamad on juba

4. Drakeni mäed, mis lõunatiikul
5. Kapi mägedega ühinewad.

Lõuna-Afrika kõrgustikust kirde pool seisab

3. Habeshi ehk Abessinia kõrgustik, kuna Wahe mere rannaäärset maad

7. Berberi kõrgustik katab, kus

8. Atlas'e mäe-a helik Atlandi okeanist Syrri laheni ulatab.

§ 132. Järwed.

Afrika idapoolel, nimelt ekvatori all ja temast lõuna pool, kus rohkesti vihma sajab, seisawad ka kõige suuremad Afrika järwed.

Tähtsamad nendest on:

1. M w u t a n N j i g e ehk Albert=Njansa,
2. U f e r e w e ehk Victoria=Njansa, kõige suurem Afrika järw,
3. T a n g a n j i k a ja
4. N j a s s a.

Kõige suurem weekogu Põhja-Afrikas on

5. T j a d ' i j ä r w.

§ 133. Jõesed.

1. Nilus, Afrika weerikkam joon ja pikkuse poolest teine jõgi terves maailmas; ta algab Victoria järwest. Alberti järwest wälja tulles kannab jõgi „Walge Niluse“ nime. Niluse kõige tähtsam haru on

2. Sinine Nilus, mis Habeschi kõrgustikult tuleb. Wahe merde jõudes sünnitab Nilus delta.

3. Niger, oma suuruse poolest kolmas jõgi Afrikas, wiib oma wee delta kaudu Guinea lahte.

4. Kongo, õige weerikas jõgi, hulga koskedega, jookseb Atlandi okeani.

5. Dranje jõgi, tuleb Drafeni mägedest ja langeb Atlandi okeani.

6. Sambesi, keskhoimmiku-poolses Afrikas, sünnitab Victoria kose, mida kõige suuremate koskede hulka loetakse; jõgi hoowab Mozambiki merekitjusesse.

§ 134. Kliima.

Afrika on kõige soojem maailmajagu. Keli wiendikku tema pinnast seisab palawas wõös. Siisgi ei ole kõige palawamad kohad mitte just otse ekvatori all, waid ekvatorist natuke põhja ja lõuna pool. Talwet ei tunta Afrikas sugugi, waid vihmast ja kuiva suwe. Jõuab vihma-aeg kätte, siis walab mitu kuud järjestikku müristamisewihma maha. Wihma-aja järele tuleb kuiv aeg, millal ainuasti pilwe taewas näha ei ole. Siisemaal, iseäranis Sahara kõrbes,

walitseb siis kange palawus, kuna öö nõnda jahe on, et weele jääfirme pääle tõmbab.

Põhja- ja Lõuna-Afrika ranna-äärsetes maades on kliima juba jahedam ja elamiseks väga terve.

§ 135. Taim- ja loomariit.

Need Afrika maa-osad, mis Wahe mere ranna ääres asuvad, tuletawad Lõuna-Euroopa taimeriiki meelde. Metsades kasvawad tammed, kastanid, õlipuud ja mirdid, mis aasta otsa rohelijed on. Kõrgemates kohtades leidub ka männi- ja seeditripuid. Siin kasvataakse nisu, riisi ja lõunamaa-wiljasid.

Sahara kõrbes on taimeriit waene. Suured lagendikud seisawad päris paljad; siin ei ole maapiinal muud leida kui liiwa ja kiwa; ainult oasjades, kus niiskust on, tähtawad maa seest palmipuud üles. Kõige tähtsam nendest on datlipalm, mille wili siinsete elanikkude igapäewane leib on.

Lõuna pool Sahara kõrbet seisawad juured rohulaaned, mis paksu ja kõrge rohuga kaetud on.

Kesk-Afrikas, kus luumus ja torrapäralised wihmasajud käiwad, on taimekasw rikkalik. Puud kasvawad siin nõnda tihedalt,

52. Aegri naised põllutööil.

et metsas ainult firwe abil edasi wõib tungida. Kesk-Afrika puude seast olgu kõige päält baobab ehk ahwi-leiwapuu nimetatud, mis 5—10 süllda kõrgeks ja õige tugewaks puuks kasvab. Tema oksad katawad tiheda katuseks maapinda nii laialt, et terve killawoor

sääl warju wõib leida. Suurema osa aastast on see puu lehtedeta, ainult kurgitaolised, kuni pooleteise jala pikkused pruunid wiljad, mis kibeda tuumaga on, ripuvad tal okjade küljes. Sellest hapu-
 fast tuumast saadakse karastawat jooki, niinest tehakse köit ja pa-
 berit, puu koorest palawiku wastu rohku, kuna puu lehti süüakse.
 Puust teemad neegrid paatijid ja õõnsaid tüvesid tarwitawad nad
 elumajadeks kui ka kariloomade forteriteks. — Guinea lahe ümb-
 ruses kasvab Afrika õlipalm, 3—4 jülda kõrge; selle puu kül-
 jes kasvawad tuvimuna-suurused wiljad, milledest õli tehakse. Oli-

53. Kokospalmipuu.
 b) õis, c) wili.

Walmistamise eest hoolitsewad Lääne-
 Afrikas nimelt meesterahwad, kuna
 põlluharimine naiste hoolde jäetakse.
 — Afrika läänerannal ja Madagas-
 kari saarel kasvab kokospalmi-
 puu. Ta kasvatab inimesepää-suuruseid
 pähkliid, mis ehitaja piimataolist mahla
 täis on, aga pärastpoole, kui pähkel
 küpsemaks saab, magusat tuuma sija-
 wad. — Banani-õõsa ehk paradisi-
 wiigipuu wili, mis 8—12 tolli pikk,
 on iseäranis Ida-Afrika naiste, laste
 ja haigete toit. See pöõsaspuu kas-
 wab ligi 3 jülda kõrgeks ja kannab
 aastast kolm korda wilja; selle puu
 wilja, mis aga kahjuks mitte kaua
 alal ei seisa, jüüakse niihästi toorelt
 kui ka walminult. Üks puu annab
 aastast kuni 7 puuda bananiid.

Lõuna-Afrika on taimekaswu poo-
 lest hoopis ühejugušem, kui üksigi muu
 maa-osa. Siin kasvawad ainult pöõsas-
 taimed, kuna metsjad hoopis puuduvad.
 Et jeda puudust kaotada, on europlased

siia köisjugušeid wiljasortijid ja ka-
 julikka puud sisse toonud, mis köit
 jõudfasti edenema on hakanud.

Metselajate poolest on Afrika ü-
 liritas. Siin elutšewad were-
 jamulijemad kiskjad elajad: lõwi,
 leopard ja hüäne; kõige juu-
 remad kahjakandjad: elewant, jõe-
 hobu ja ninasawik. Ka
 fihwtistest madudest ja krodillidest
 ei ole puudus. Igal pool lei-
 dub ahwiid; nende seas on gorilla
 ja šhimpansje kõige juuremad.
 Iseäralikkude loomade hulka,
 keda teistes maades mitte
 leida ei ole, tuleb sebrat, ka-
 elkirjakui ja jaanalindu arvata.
 Putukatest on tähelepanemise-
 wäärt tšetšekärbes, selle nõela-

mine koduloomasid suretab. Koduloomaks on Põhja-Afrikas lammas, kits, hobune ja eesjel, kõrbes — kaamel, kuna aga Lõuna-Afrikas härja wanfri ette rakendatakse.

§ 136. Elanikud.

Afrika elanikka jaotatakse kahte osasse: Kaukasia (walge) ja Neegri (musta) tõugu. Kaukasia tõugu rahwad elawad Põhja-Afrikas. Nende hulka loetakse egiptlasi — Niluse ääres, berberlasi — Wahe mere ranna äärsetes maades, abessiinlasi — Abessiinia mägede pääl ja arablasi, kes enam kui 1000 aasta eest Aasiast Afrikasse on rännanud, et maailma ära wõita ja Muhamedi usku laiali laotada.

Musta tõugu on neegrid, kes Lõuna-Afrikas elawad. (Waata pilt lehek. 41.) Nad jagunewad mitmesse suguharusse, kes eneste wahel alati sõda peawad. Neegrid elatawad endid enamasti puuwiljast, jahisaagist ja kalapüügist. Lõuna-Afrika tipul elawad hotentotid ja bushmannid (wõsainimesed). Wiimased loetakse kõige wanemate ja õige madala järje pääl olevate Afrika päriselanikkude hulka.

54. Wõsainimene.

Europast sisse rännanud inimesi elab Afrikas palju. Nad toidawad endid põllutööst ja karjakaswatamisest. — Lõuna-Afrikasse rändasiwad paarisaja aasta eest hollandlased, keda inglased pärast põhja poole tõrjusiwad, kus nad kaks ijeseiswat Buuri riiki asutasiwad, mis alles mõne aasta eest inglaste kätte läksiwad.

§ 137. Wahe mere ranna-äärjed maad.

1. **Marokko**, ijeseisaw sultaniriik, asub Berberi kõrgustiku läänepoolsel osal. Elanikud toidawad endid põllutööst ja karjakaswatamisest.

Linnadest olgu nimetatud Marokko ja Fes. Wiimane on kõige perekam linn riigis.

2. **Algeria** (alsheeria), Prantsuse ajumaa, seisab Marokko riigist ida pool ja ulatab kuni Sahara kõrbeni. Rannapoolne külg on kaunis wiljasigitaw. Elanikud kaswatawad nisu ja lõunamaa wiljasid.

Päälinnaks on Algier (alshier).

3. **Tunis** seisab praegu Prantsuse mõju all. Et maa põlluharimiseks mitte tõlbuline ei ole, siis kannavad elanikud rohkem wiljapuude kasvatamise eest hoolt.

Tähtsam linn on siin **Tunis**.

55. Küla Algerias.

4. **Tripolis** ja **Sarka** on Türgi maakonnad, mis kõrbe ja stepi all seisavad. Ainult Wahe mere ääres ja oasidel leidub inimeste eluasemeid.

§ 138. Sahara.

Sahara kõrbe on määratu suur liivameri, mis Berberi kõrgustikust Tuna pool asub. Ta on rohkem kui 100.000 □-penikoorimat suur. Tema pinda katavad enamasti tasased kõrgustikud, mis väikeste madalikkudega vahelduvad. Maapind on siin igal pool tühi ja lage; ainult oasidel elavad inimesed, kes endid põlluharimisest ja wiljapuude kasvatamisest toidavad.

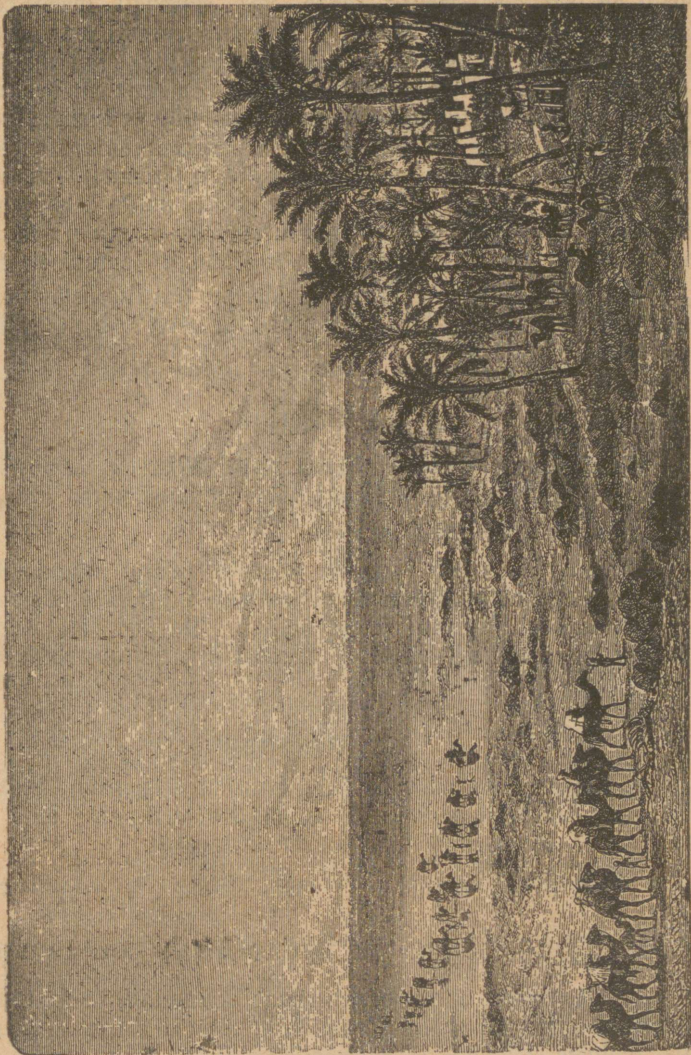
Kõige suuremaks kaubalinnaks ja ühtlasi ka killavooride tee keskkohtaks on **Timbuktu**.

Läänepoolne Sahara kõrbe tülg on prantslate oma, kuna idapoolses jaos mitmed iseseisvad pärisrahwaste riigid asuvad.

§ 139. Egiptus.

Egiptus, kõige wanem riik maailmas, asub Niluse jõe alama jooksu ringkonnas. Maa on õige wiljakas, sest et Niluse jõkke

tema harude — Sinise Niluse ja Atbara läbi aprillist kuni septemb-
rini, mil Abessinia's vihma-aeg on, liig palju wett ja muda kogub

56. Das Sahara Föörbes.

ja jõgi selle tagajärjel wett wiimaks üle kallaste wälja ajab. Pääle
wee kahanemist jätab jõgi wäljade pääle rammusa muda maha.
Alma kündmata wiskab põllumees seemne mudakorraga taetud

kohewa põllu pääle, kus ta siis rulli abil mulla sisse jurutakse, kuna mõnes kohas seeme ka koduloomade abil maa sisse jõtkutakse. Juba nelja kuu pärast on wili valmis, mis rohket saaki annab. Siisgi on Egiptuses mõned kohad, mis ennemalt väga rikkad olivad, nüüd kõrbeteks muutunud, kus praegu ainult wana-aegsete ehituste wareded endise õitswa riigi kääkäigust tunnistust annawad. Tähepanemise-wäärt on määratu kõrged Egiptuse kivi-ehitused, mida piramidideks kutsutakse. Neid piramidisid lastsiwad wana-aegsed kuningad — waraod — eneste haudadeks valmistada. Juba wanad greeklased lugesiwad Egiptuse piramidisid maailma imede sekka. — Praegu toidab suurem hulk elanikka ennast põlluharimisest. Ka puuwilla ja suhkrupilliroo kasvatamise eest kantakse hoolt. Kauplemine ja asja-ajamine on Egiptuses europlaste käes.

Egiptuse päälinn on Kairo, kõige suurem linn selles riigis. Sadamalinnadest olgu Aleksandria ja Port Said, Wahe mere ääres, nimetatud.

§ 140. Nubia.

Nubia seisab Egiptusest lõuna pool. Maa on väga kõrbe-toline. Ainult Niluse jõe kallastel leidub wiljapõldusid.

Nubia päälinn on Hartum.

Egiptus ja Nubia seisawad nimepidi Türgi sultani ülem-walitsuse all. Walitsejaks mõlemal maal on fediw, kes Egiptuses elab ja sultanile iga aasta maksu maksab. Ka sõja ajal peawad mõlemad maad sultani toetama. Nimetatud maade peremehed on aga inglased.

§ 141. Abessinia.

Abessinia, iseseisaw riik, asub Habeschki kõrgustikul, Nubiast lõuna pool. Elanikud on ammu ajast saadik ristiusku. Nad toidawad endid põlluharimisest ja karjakasvatamisest.

Päälinnaks ja kuninga asupaigaks on praegu Addis-Ababa.

§ 142. Ida-, Lõuna- ja Lääne-Afrika rannamaad.

1. Ida-Afrika ranna-äärised maad Abessiniast kuni peaaegu kaljufitse-pöörjooneni on europlaste käes. Siin on itollaste, prantslaste, inglaste, sakslaste ja portugallaste asumaad.

Prantslaste oma on ka suur Madagaskari saar.

2. Lõuna-Afrika tipp kui ka Lõuna-Afrika sisemaad kuni Tanganjika järveni ja Kongo jõeni on inglaste omandus.

Kõige tähtsamad siinsed linnad on Kapilinn ja Port Natal. Need linnad kauplevad Europaga tublisti. Iseäranis palju weetakse siit villu, nisu, wiina, jaanalinnumulgi ja kallid kiva mälja.

Siin seisivad ka endised buuride riigid Transwaal ja Oranje, rikaste teemandi- ja kullaväljadega.

3. Ka Lääne-Afrika rand Oranje jõest kuni Marokko riigini seisab europlaste käes. Siin on jakslaste, portugallaste, prantslaste, inglaste ja hispaanlaste ajumaad.

§ 143. Kongo riit.

Lõuna-Afrikas, mõlemil pool Kongo jõe kaldaid, seisab Kongo riit, mis Belgia kuninga kaitsemise all on. Maa päriselanikud toidavad endid põlluharimisest ja jahipidamisest. Sellest riigist weetakse rohkesti kohvi, palmiõli, elewandikihvasid ja gummy mälja.

Amerika

§ 144. Suurus ja elanikkude arv.

Christof Kolumbus leidis Amerika kogemata kombel üles, kui ta 1492. aastal Hispaniast lääne poole välja sõitis, et ümber maakera teed Indiasse sõjida. Amerika jaguneb Põhja- ja Lõuna-Amerikaks, mida Panama maakitsus ühendab. Suuruse poolest katab Amerika 700.000 \square -penikoormat ja toidab 150 miljoni inimest. Tema randa piiravad igalt poolt mered.

§ 145. Mered, lahed ja merekitsused.

Põhjas piirab Amerikat

1. Põhja-Jäämeri
2. Baffini laheda, mis
3. Davis'i (deewisi) merekitsuse läbi Atlandi okeaniga ühenduses seisab.

Idas ühab Amerika kallast

4. Atlandi okean. Tema jaod on:
5. Hudson'i (hõdsni) laht,

6. Mexiko (mehiko) laht ja
7. Karaibi meri.

Lõunas ühendab

8. Magellan'i merefitjus Atlandi ja Waikset okeani.

57. Põhja-Amerika kaart.

Läänes piirab Amerikat

9. Waikne okean. Tema ühtikud jaod on:
10. Kalifornia laht,
11. Beringi meri ja
12. Beringi merefitjus.

§ 146. Poolsaared.

Kuna Lõuna-Amerikat liikmete poolest täiesti kehvaks võib nimetada, on Põhja-Amerika jelles tüüis kaunis rikas.

Tähtsamad poolsaared on:

58. Lõuna-Amerika kaart.

Idas:

1. Labrador,
2. Florida ja
3. Ducatan (Jukatán);

Läänes:

4. Aljaska ja
5. Kalifornia.

§ 147. Saared.

Põhja-Jäämeres asub Amerika kõige suurem saar, nimega

1. Gröönimaa, mille põhjapoolne jagu terve aasta läbi lume ja jääliugustiftudega kaetud on. Ainult lõunapoolsel saare tipul leidub inimeste elukohtasid; siin elavad eskimod, kes endid jahipidamisest ja kalapüügist toidavad.

Gröönimaa on daanlaste oma.

Gröönimaast lõuna pool seisab

2. Newfoundland (njufaundlend), Põhja-Amerika idarannas. Selle saare pääl elavad kalamehed.

3. Bahama saared, Florida poolsaarest ida pool. Nende saarte hulgas seisab

4. San Salvador ehk Guanahani, kus Kolumbus 1492. aastal esimest korda maale tuli.

5. Suured Antilli saared, Bahama saardest lõuna pool. Kõige suuremad nende seast on

6. Kuba,

7. Jamaika,

8. Haiti (ha-iiti) ja

9. Porto Riko.

10. Väikesed Antilli saared, Karaibi merest ida pool.

11. Tulemaa saared, Lõuna-Amerika tipu lähedal.

§ 148. Mäed ja kõrgustikud.

Amerika läänepoolset kallast mööda, Aljaska poolsaarest Amerika lõunatipuni, käib pikk

1. Kordiljeri ahelmägestik, mille tipud jääliugustiftudega kaetud on. Dige rohkesti leidub nende hulgas ka tegewaid ja kustunud vulkanisid.

Põhja-Amerika Kordiljeride idapoolset haru kutsutakse

2. Kaljumägestikuks, kuna läänepoolsed, Waike okeani kaldal olevad harud

3. Kaskadi ja

4. Sierra Nevada mägede nime kannavad.

Põhja-Amerika idapoolses osas on

5. Alleghany (elligeeni) mäed, mis kiviüite ja raua poolt rikkad on.

Lõuna-Amerikas kutjutakse Kordiljeriid ka Andideks. Siin seisab ka nende kõrgem tipp

6. Akonkagua, mis üle $6\frac{1}{2}$ wersta kõrge on.

Ekvatori all asub

7. Koto paxi (koto pahi) mägi, mida kõige kõrgemaks tegevaks vulkaniks maatera pääl loetakse; ta on $5\frac{1}{2}$ wersta kõrge.

Andidest iseäraldi seisawad Lõuna-Amerikas

8. Brasilia ja

9. Guayana (guajaana) kõrgustik, mis kallite kiviide poolt õige rikkad on.

§ 149. Madalikud.

Ida pool Kordiljeri mägesid on Põhja-Amerikas

1. Arkti ja

2. Mississippi madalik.

Esimehe ajukoht on Hudsoni lahe lähedal olev maa, kuna teine Mexiko laheni ulatab ja juurte rohulaantega kaetud on.

Ka Lõuna-Amerikas katawad põlisel metsjad ja rohulaaned juuri madalikka, mis jõgede kallastel asuwad.

§ 150. Järwed.

Põhja-Amerika on järwede poolest õige rikas. Iseäranis rohkesti on neid kirde pool, kus ka kõige juuremad järwed aset wõtawad.

Siin on

1. miis Kanada järwe:

a) Ülem järw,

b) Michigan (mischigen),

c) Huron,

d) Erie (iiri) ja

e) Ontario (onteerio).

Need järwed seisawad üksteisest järk-järgult ifka madalamal, nii et wesi ühest järwest teise woolab. Erie ja Ontario järwe wahel on kuulud Niagara kosk, kus wesi 160 jala kõrguselt alla langeb. Ta on kõige weerikkam kosk maa pääl. Ta weefohinat on juba mitme penikoorma kaugusele kuulda; kauguse eemale paistawad ka ülestõuswate weefübemete jagarad, mis nagu pilwed õhku kose ümbruses täidawad.

Teistest Põhja-Amerika järvedest olgu nimetatud:

2. Winnipeg ja

3. Athabaska.

Kõige suurem Lõuna-Amerika järv on

4. Titikaka, Andide mägestikus.

§ 151. Jõed.

Amerika jõed on õige pikad ja laiad; nad on ka sügavad, jooksevad pikkamiisi ja ei sünnita mitte kusgil koskeseid. Sellepärast on nad hääd weeteed.

Põhja-Amerika jõgede seas on kõige tähtsamad:}

1. Mackenzie (mekénsi), jaabab oma wee Põhja-Jäämerde.

2. Sankt Lorenzi jõgi, jaab oma wee väiest Kanada järvest ja langeb Atlandi okeani.

3. Mississipp (,,wete isa"), kõige suurem jõgi Põhja-Amerikas, hoovab Mexiko lahte. Tema kõige suurem haru on

4. Missouri (misjuuri).

Mississippi ja Missouri on ühtekokku umbes 7000 wersta pikad, nii siis pikemad kui ükski teine jõgi maatera pääl.

5. Colorado, äkiliste kallaste ja õige sügavate kuristitute poolest tähepanemise-wäärt, langeb Kalifornia lahte.

Lõuna-Amerikas:

6. Orinoko, hästi weerikas ja laewaõiduks kõlbuline, woolab Atlandi merde.

7. Amazonas (amajoonas), Lõuna-Amerika kõige suurem weejoon ja ühtlasi ka kõige weerikkam jõgi terwes maailmas, üle 5000 wersta pikk, jookseb Atlandi okeani. Tal on enam kui 200 haru. Ehk ta küll juur on, ei too ta ometi mitte palju kasu, sest et ta tee läbi paksude metsade läheb, kus liig wähe rahwast elab.

8. Paraná. Tema tähtsam haru on

9. Paraguay (paragwái). Paraná jõe laia merelähe taolist jõejumud kutsutakse

10. La Plata's.

§ 152. Kliima.

Et Amerika kõige pikem maailmajagu on, sest et ta Põhja-Jäämerest peaaegu Lõuna-Jäämereni ulatab, siis on ta kliima ka wäga mitmesugune.

Põhja-Jäämere ja Hudsoni lahe kallastel on kliima kare. Talw on õige pikk ja tuletab oma lumetuiskudega Põhja-Asia kliimat meelde. Wida enam Mexiko lahe poole minna, seda soo-

jemaks ja pehmemaks muutub õhk. Siin võtab juvi talve käest võimuse juba oma kätte ja pakub lahkeid päevi.

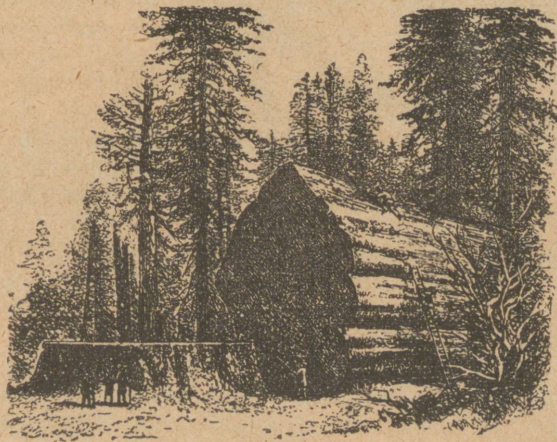
Mexiko (mehiko) ranna-äärsetes maades ja põhjapoolses Lõuna-Amerikas kuni Paraguay jõe hallikani valitseb troopikakliima; idapoolses maa-osas on õhuniiskust rohkesti, lääne pool ei saja aga vahel kuude kaupa vihma piiskagi. Mida enam lõunatipu poole minna, seda jahedamaks muutub õhk. Tulemaa saarestikul valitseb külm ja tuisune talv.

Suurt mõju avaldavad Amerika idaranna kliima kohta ka need tuuled, mis Atlandi okeani poolt puhuvad. Et Alleghany mäed ja Guayana ning Brasilia kõrgustik madal on, siis puhuvad meretuuled nendest kuni Kordiljeri mägedeni üle ja toovad rohkesti niiskust kaasa. Ainult Põhja-Amerika ja Mexiko kõrgustik, mida mäed ümbritsevad, ei saa korrapäralist niiskust. Sellepärast valitseb nendes kohtades mannermaa kliima.

Karaibi merel, Mexiko lahes, Bahama ja Antilli saarte ümbruses käivad laastavad tornid, mis puud ja majasid purustavad, laevasid ära lõhuvad, inimesi ja elajaid surmavad. Nii-juguiseid marutornisid kutsutakse harilikult *orkanideks*.

§ 153. Taim- ja loomariit.

Amerika põhjarannal, Põhja-Jäämere ääres asub suur tundra-öö, mille lõunajerväl pakuvad männi- ja kuusemetjad mühavad.

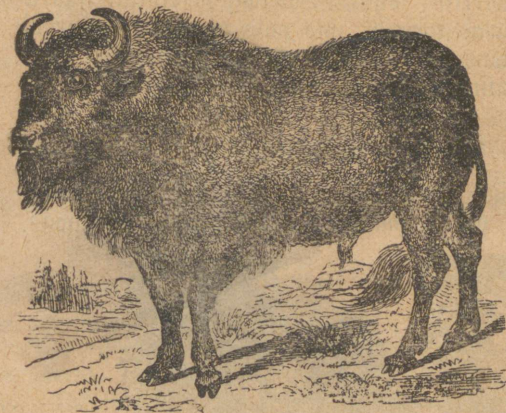
59. Mammutipuu.

Siit lõuna pool on lehtpuu-metjade ja wiljapõldude öö, kuna läänepoolset Mississippi jõe madalikku suured rohulaaned täidavad, mida *preriateks* kutsutakse.

Mexiko lahe äärsed maad pakuvad päris lõunamaa taimi. Siin kasvavad mais, puuvilla-pöösas, tubakas ja suhtru-pilliroog. Tähepanemise-väärt on Kalifornia poolsaarel suured põlised hiigla-männid, ehk mammutipuud, mis enam kui 300 jala kõrguseni ulatavad ja paartuhat aastat wanaks saavad.

Amazonas'e jõekonnas on Ameerika taimeriit kõige lopsakam. Paksud põlised metsad, mida siin selwasteks hüütakse, katavad suuri lagendikka. Pääle harilikude troopikataimede leidub siin ka punase, rooja ja kollase värwi puud. Rohulagendikka, mis Orinoko jõe ümbruses asuvad, kutjutakse Ljanosteeks, kuna Parana jõekonna rohulaaned pampaste nime kannavad. Viimased on oma lihawa toidu poolest karjakasvatamiseks wäga kõlbulikud.

Kasulikkude taimede eest hoolitsetakse Lõuna-Amerikas õige rohkesti. Siin kasvatakse maisi, puuvilla, suhkrupilliroogu, kohwi, tubakat, kataod, indi-got, pipart ja waniljet.

60. Biisonihärg.

Põhja-Amerikat eraldab Asiast ainult titjas Beringi merekitjus; aga talwel, kui Beringi merekitjus finni on külmanud, seijawad need maadilmajaod üksteisega päris otsekohesest ühenduses. Wanal ajal, kui Beringi merekitjust weel ei olnudgi, sünnitasiwad mõlemad maailmajaod arratawasti ühise kontinendi. Sellepärast leidubgi

Põhja-Amerikas niisama suguseid elajaid, nagu Euroopa-Asia paras ja külmas wöös. Tundraloomadeks on Põhja-Amerikas põdrad, metsades elutsuwad karud ja teised vähemad metsloomad, preriates aga — paksu kaelaga wihased biisonihärjad.

Lõuna-Amerika loomariit on Põhja-Amerika omast palju teist sugusem. Kõige suurem paksu nahaga loom on siin eeslijuurune mitmekabja-kandja tapir (pilt 4), kuna elewant, jõehobu ja ninasjarwik siin täiesti puuduwad. Lõwi ja tiigri aset täidawad palju vähemad loomad, nagu jaguar (pilt 5) ja puma ehk kuguar, kes ka mitte nii tagedad ei ole. Ka madudest ja krokodillidest ei ole siin mitte puudus. Ise suguste loomade hulka tuleb sipelgataru ja luukilpidega kaetud wöbelajat (pilt 7) lugeda. — Rikas on Lõuna-

Amerika lindude poolest. Buude otjas istuvad mitmemärvilised papagoid, suure nokaga pipralinnud (pilt 2) ja põrnitajuurused kolibrid, kõige pisemad linnud maa pääl. Amerika ahwid (pilt 3) on palju vähemad kui Afrika omad. Roduloomadeks on Americas needsamad loomad, mis meilgi; neid on europlased säääl üle terve kontinendi laiaili laotanud. Lõuna-Amerikas pruugitakse koorma- kandjaks ka laamat.

61. Lõuna-Amerika loomad.

§ 154. Elanikud.

Amerika elanikka jagatakse kahte osasse: pärisrahvasteks ja jäsferändajateks. Pärisrahvaste arv ei ole mitte suur. Nende hulka loetakse eskimosid, kes Põhja-Jäämere kallastel asuvad, ja wafekarwa ihuga indianlasi, kes igal pool kontinendi pääl elavad. Mõlemad rahwad on Mongoli tõugu.

62. Põhja-Amerika indianlane (mees).

Wafekarwa ihuga Amerika päriselanikkude nimetus „indianlane“ tuli ekfituse läbi. Kui Kolumbus esimest korda Amerikasse tuli, siis pidas ta seda maad Asia idarannaks ja elanikka India rahwaks. Selle läbi saiwadgi wafekarwa ihuga Amerika päriselanikud „indianlaste“ nime.

Amerika ülesleidmise ajal ulatas indianlaste arv kuni 100 miljonini, kuna nüüd neid mitte enam palju üle 10 miljoni

63. Indianlaste küla Põhja-Ameerikas.

ei ole. Indianlased jagunewad mitmesse suguharusse. Nende päätegemus on jahipidamine ja kalapüük. Et nad väga madalal hariduseastmel seisawad, siis jääb nende arm ka ikka wäiksemaks. Ainult need indianlased, kes külaades elawad ja põldu hariwad, edenewad jõudsasti.

Suurem jagu Amerika praegust rahwast on sissereännanud eurolaste järeltulijad: inglased, sakslased, hispanlased ja portugallased. Ka eestlasi on siin leida.

Pääle eurolaste elawad Amerikas neegrid, kellede arm kuui 15 miljonini tõuseb. Neegrite esiwanemad weeti Afrikast pärisorjadena sisse ja pandi Amerika puuwilla- ja suhkrustanduste pääle töötama. Nüüd on pärisorjus ära kaotatud ja neegrid wabad.

Põhja-Amerika riigid.

§ 155. Briti Põhja-Amerika.

Briti Põhja-Amerika katab kõige põhjapoolsemat kontinenti serva. Maa seisab siin suuremalt jaolt metsa all. Kõige paremaks maafonnaks tuleb Kanada't pidada, kus hoolega põllutööd tehakse. Wabrikutööstus on weel wähe edenenu.

Briti Põhja-Amerika on peaaegu ijeseisaw inglaste ajumaa. Tema ülemaks walitsejaks on Inglise kuningaga poolt kindralkuberner nimetatud, kuna aga asjaajamine täiesti rahwa poolt walitud jaadikute wõimuses seisab, kes Ottawa linnas koos käiwad.

Teistest linnadest olgu nimetatud Montreal ja Quebec.

Inglaste oma on weel Newfoundlandi ja Jamaika saar. Wiimane on õige wiljarikas ja kaswatab suurel hulgal tubakat ning suhkru pilliroogu. Ka Bahama saared ja mõned Väikesed Antillid on inglaste käes.

§ 156. Põhja-Amerika Ühisriigid.

Põhja-Amerika Ühisriigid wõtawad oma alla Põhja-Amerika lõunapoolse jao. Kuui 1789. aastani oliwad Ühisriigid inglaste ajumaa, kus rahwale kõrgeid maksusid pääle pandi. Wabaduseõja järele, mis kuusteistkümmend aastat kestis, jäiwad nad ijeseiswaks. Praegu seisawad Ühisriigid enam kui 40 wähemast riigist koos. Sisemistes asjades on igal riigil täieline omawalitsus, aga üldiseid asju juhib kongreis ehk rahwasaadikute kogu, mille eesotsas president seisab, kes 4 aasta pääle ametisse walitakse.

Ühikese aja jooksul on Ühisriigid õige kõrgele hariduseastmele jõudnud. Põlluharimine ja karjakaswatus seisawad väga hääl järjel. Põhjapoolsetes riikides kaswatawate nisu, lõunast

puuwilla, suhkru-pilliroogu, maisi ja tubakat. Eht küll põlluharimine ja karjakasvatuse elanikkude päätegevus on, on ometi ka wabrikutööstus nõnda jõudjasti edenenu, et sellel tegevusepõllul sajad tuhanded inimesed töötawad. Ka mäetööstus annab paljudele ülespidamist. Kordiljeri mägede pöues on rohkesti kulda ja hõbedat peidus, Alleghany mägedes — rauda ja kiviisija. Pääle Inglismaa on Põhja-Amerika Ühisriigid kõige juurem kaubariik maailmas. Ta kaupleb tublisti Europaga; saadab masinaid, puuwilla ja petroleumi wälja.

Linnad:

1. Washington, päälinn ja presidendi elukoht.
2. New York (njujork), pääle Londoni kõige juurem kaubajadam maailmas.
3. New Orleans (nju-orliins), kaubajadam Mississipi-delta ääres.
4. Chicago (schikago), Michigani järwe ääres, üks kõige juurematest wihjaturgudest maailmas.
5. San Franzisko, Waikse okeani kaldal, kauba- ja

Wihjariikide käes on ka kullarikas Alaska poolsaar, Antilli saar- ja Kubawa (awaana) linnaga, ja Porto Riko.

§ 157. Kesk-Amerika riigid.

Mexiko wabariik katab Kesk-Amerika põhjapoolsimat jagu. Kesk-Amerika riikide käes on ka Kalifornia ja Dukatani poolsaart. Maa on Mexikos õige wihjajigitaw ja annab puuwilla, kohwi ja kakaod. Mägedest kaewatakse hõbedat.

Mexiko päälinn on Mexiko, tähtsam kaubalinn — Veracruz.

2. Wiis Kesk-Amerika riiki seisawad Mexikost lõuna pool. Kõige tähtsam linn on Guatemala.

3. Panama, sellesama-nimelise maakitsuse pääl. Ritjamas maakohtas, kus praegu kanali läbi kaewatakse, edendab raudtee läbikäimist Waikse ja Atlandi okeani wahel.

4. Haiti ja Santo Domingo, kaks iseseiswat neegrivabariiki, mis endistest prantslaste ja hispanlaste asumaadest on tekkinud, asuwad Haiti saarel. Mõlemad riigid on madalal kultura-astmel.

§ 158. Lõuna-Amerika riigid.

Lõuna-Amerikas on praegu 10 wabariiki, mis hispanlaste ja portugallaste asumaadest on tekkinud.

1. Venezuela, Orinoko jõekonnas. Ljanostes on elanikkude päätegevus karjakasvatuse, kõrgemates kohtades — põlluharimine. Maa annab juurel mõõdul kohwi, suhkru-pilliroogu ja kakaod.

Päälinn on Caracas.

2. **Kolumbia**, Venezuelast lääne pool, kasvatatakse kohvi, tubakat ja puuvilla. Mägedest leitakse ka kulda.

Päälinn Bogota.

3. **Ecuador**, Kolumbiast lõuna pool. Elanikud toidavad endid põlluharimisest ja mäetööstusest. Kõige tähtsam maasaadus on siin kakao.

Päälinn on Quito.

4. **Peru**, seisab Ecuadorist lõuna pool. Mägedest kaevatakse kulda, hõbedat ja vaske. Mäekülgede kestmisel osal, kus põllutööd tehakse, kasvatatakse puuvilla, juhkruupilliroogu ja riisi.

Päälinn Lima.

5. **Bolivia**, Perust kesthommiku pool. Lääne-poolses Bolivias, kus rohkem rahvast elab, on metallide kaevamine elanikkude päätegevus. Iseäranis rohkesti leitakse siit hõbedat, siis veel vaske ja tina.

Päälinn Sucre.

6. **Chile** (tšhile), katab Väikse okeani rannamaad Boliviast kuni Magellani merekitsuseni. Kõige paremateks elukohtadeks on mäekülgede kehtjad, kus ka põllutööd õitseb. Põhjapoolsemast jaost leitakse jalpetrit, mida juurel mõõdul Euroopasse tuuakse.

Päälinn on Santjago, aga tähtsam linn riigis—Valparaiso; viimane on ka kõige parem sadamalinn Väikse okeani rannal Lõuna-Amerikas.

7. **Argentina**, võtab oma alla terve Patagonia ja La-Plata madaliku. Et maa rohulaantega kaetud on, siis on elanikkude päämure karjakasvatus. Viimasel ajal hakatakse ka põllutööd pääle rõhku panema.

Päälinn on Buenos Aires, kaupleb lihaga.

8. **Uruguay**, sellesama-nimelise jõe ja Atlandi okeani vahel. Ka siin toidavad elanikud endid karjakasvatamisest.

Päälinn Montevideo.

9. **Paraguay**, katab Parana ja Paraguay jõe vahel olevat lagendikku ja võtab ka ühe osa sellest maast, mis Paraguay jõest lääne pool seisab, oma alla. Pääle karjakasvatuse kannavad elanikud ka põllutööd eest hoolt.

Päälinn Asuncion.

10. **Brasilia** ühisriikide fogu, kõige suurem ja tähtsam riik Lõuna-Amerikas, seisab sellesama-nimelisel kõrgustikul ja katab ka Amazonas'e jõe madaliku. Elanikud on sisseerännanud portugallaste järeltulijad, kes rohkem ranna-äärjates maades elavad ja põllutööd teevad.

Kõige enam kantakse Brasiilias kohvi, suhtru-pilliroo, puuvilla ja tubaka kasvatamise eest hoolt. Metsad on rikkad punase, rooja ja kollase värvi puude poolest, mida suurel hulgal välja weetakse. Mägedest kaevatakse kallid kiva, kulda ja rauda.

Päälinnaks on Rio de Janeiro (riu de Janeiro), millel väga hää sadam on. Teistest linnadest olgu Pernambuco nimetatud.

§ 159. Guayana.

Guayanaks kutsutakse Atlandi mere kallastel olevat europ-laste asumaad, mis Venezuela ja Brasiilia wabariigi wahel seisab.

Kliima ei ole ranna ääres mitte terve, ehk maa küll väga wiljasigitaw on. Kõrgemad kohad seisawad pakside metsjade all, kus metsloomad warju leiawad. Rahwa päätegevus on põlluharimine.

Guayana läänepoolne oja on inglaste, keskmine hollandlaste ja idapoolne oja prantslaste käes.

Australia.

§ 160. Suurus ja elanikkude arw.

Australia on kõige wäiksem maailmajagu. Ta katab ühes saartega 160.000 \square -penikoormat ja toidab ainult 6 miljoni inimest. Kuni 1521. aastani oli Australia europlastele täiesti tundmata.

§ 161. Lahed ja poolsaared.

Australia seisab India ja Waike okeani wahel. Tähelepansmise-wäärt on

1. Carpentaria ja
2. Australia laht.

Esimene nendest uhab põhjas, teine lõunaranda.

Carpentaria lahelt ida pool seisab Dorcki poolsaar, mis ühtlasi ka Australia tähtsam liige on.

§ 162. Maapind.

Australia mannermaa kannab laialdase kiltmaa laadi, mis serwade pealt kõrgem on, sisemaa poole aga lauumaks läheb. Madalate mäe-ahelikudega kaetud maa-osjad on kiltmaa ida- ja läänejerval; keskhommiiku pool asuwad kõige kõrgemad Australia mäed

1. Australia Alpid, mis aga ainult kase wersta kõrgused on.

§ 163. Jõesed ja järved.

Australia on kõige weewaesem maailmajagu. Tema jõed on väikesed, lühikesed ja madalad. Mõned nendest kuiwawad palawal ajal hoopis ära, kuna teised hulk järwi ja soosid sünnitawad, mis isekeskis wäikseste ojakeste läbi ühendujes seisawad. Ka kõige suurem Australia jõgi

1. Murray (mörre), mille tähtsam haru
2. Darling on, jääb kuiwal ajal üsna madalaks.

Järvedest olgu nimetatud:

1. Eyre (eer) ja
2. Torrens.

§ 164. Kliima.

Põhjapoolses Australia jaos on kliima palaw. Talwet ei tunta siin sugugi, waid ainult wihmased aasta-ajad waheldawad kuiwadega.

Lõuna-Australias on paras kliima. Siin walitseb soe ja kuiw suwi, paras ja wihmane talw.

Sisemaa kliima on kuiw.

§ 165. Taimed ja loomariik.

Et Australias ühesugune kliima on, siis leidub igal pool kontinendi pääl ka ühetaolisi taimi.

Kõige lopsakam taimestik ilmub end Australia põhjapoolses jaos, kus suured troopikametsad rannäärseid maid katawad. Sisemaal, kus korrapäralist niiskust ei ole, asuwad kõrbed ja rohulaaned. Suurem jagu rohulaanesisid on mitmesuguste pöösajarnaste taimedega, mida ühtekokku *krubiks* kutsub, nõnda pärsult kaetud, et läbitungimine wõimata on. Isesugustest Australia puudest olgu eukalyptus ehk gummipuu, pudelipuu ja kasuarin nimetatud.

Mis Australia loomariigisse puutub, siis läheb see teiste maailmajagude omast hoopis lahku.

Suuri kiskjaid elajaid, nagu Aσίας ja Aafrikas, ei ole Australias

64. Eukalyptuse puud.

mitte leida. Kõige suuremad siinsed imetajad loomad on kuffur-
elajad, kes oma poegasid kõhu all olevas kotis kannavad.
Kõige toekam neist on känguru (pilt 4). Nimetamisewäärt on

65. Australia loomad.

weel kuffurfarud (pilt 6) ja kuffurhandid (pilt 7.) —
Imelikud on ka lind-elajad, kellel juu asemel linnunokk on
ja kes poegi munadest välja toovad. Niisuguste loomade hulka
loetakse nokkelajas (pilt 9) ja nokkfiil (pilt 8).

Lindudest olgu emu, kes Afrika jaanalindu meelde tuletab, papagoisarnane kaka du, must luit, paradisi lind (pilt 1) ja k a n n e l s a b a (pilt 2) nimetatud.

Sisjerännanud europlased on eneste kaasas Australiasse ka toduloomafid wiinud. Kõige enam kasvatakse l a m b a i d, kelle willu rohkesti Euroopa kaubaturule saadetakse.

§ 166. Elanikud.

Maa päriselanikud, keda a u s t r a l l a s t e k s kutsutakse, on neegri- ehk musta tõugu. Oma eluviiside ja iseloomude poolest on australlased harimata, kõige tooremad ja metsalijemad inimesed maa peal. Nad elavad puu-otsadest tehtud hutsikutes ja koobastes, toidavad endid jahipidamisest ning kalapüügist ja armastavad ka inimeste liha. Praegusel ajal ei tõuse Australia päriselanikkude arv mitte üle 50 tuhande.

Sisjerännanud rahwas on i n g l a s e d, kes ranna-äärsetes maades elavad, põllutööd teevad ja lambaid kasvatawad. Kõige tihedamalt elab inglasi Australia keskhooniku-poolsel rannal, kus ka nende suuremad linnad asuvad, mis ehituste poolest Euroopa linnadest sugugi taha ei jää kaewamisega.

66. Australlane.

Kaubandus on Australias hästi edenenuud. Siit wiiakse lambavilla, kulda, nahka, kõrrevilja ja liha välja, sisse tuuakse theed ja puud. Tarbeasju weetakse siia kõige enam Europast ja Ameerikast, sest et wabrikuid weel wähe on.

Kaubandus on Australias hästi edenenuud. Siit wiiakse lambavilla, kulda, nahka, kõrrevilja ja liha välja, sisse tuuakse theed ja puud. Tarbeasju weetakse siia kõige enam Europast ja Ameerikast, sest et wabrikuid weel wähe on.

Terwe Australia mannermaa jaguneb 5 asumaaks. Igalühel asumaal on oma walitus, seadused ja kuberner, keda Inglise kuningas ametisse nimetab. Ühes kuendama, wiljarikka T a s m a n i a saare pääl oleva asumaaga on Australia asumaadel ühine parlament, ja kõikide asumaade üle walitseb Inglise kuningas poolt määratud kindralkuberner. See asumaade kogu on peaaegu iseseisaw.

Kõige tähtsamad Australia sadama- ja kaubalinnad on:

1. **Sydney** (sidni), Inglise kubernerite asupaik ja walitsuse keskkoht.

2. **Melbourne** (melbörn), kaubasadam.

Rahwaharidus seisab Australia asunikude juures paremal järjel kui Inglismaal. Kõrgemat haridust pakuvad neli ülikooli, millest üks Tasmania saarel asub.

§ 167. Australia saared.

Wäike okeani troopikawetes, Australia ja Amerika wahel, seisab hulk saari ja saarestikke, kus pehme kliima ja wihmasadude tõttu tore taimestik asub. Iseäranis lihawasti wõrjuwad kookuspalmid, bananid, tarod ja leiwapuud, millede wiljast saarte elanikud endid toidawad. Suuremate saarte pääl kasvatawad europlased ja põhja-ameriklased kohwi, puuwilla ja tubakat. Wäga palju weetakse siit Euroopasse kookuspähklite kuivatatud seemneid, nõndanim. „kopra't“, millest kookusõli pressitakse, kuna kehtasid loomatoiduks tarwitatakse.

Dma suuruse ja lopsaka kasvuga taimeriigi poolest seisawad Australia saartest kõige esimeses reas:

1. **Uus Guinea**, Torresi merekitsuse läbi kontinendist lahutatud, on üks suurematest saartest maailmas. Maa on mäGINE ja juurte troopikametsjadega kaetud, kus paradüsilinnud ja kirjud pagasid elawad. Saare päriselanikud on papuad, kes tooruse poolest australlastest sugugi maha ei jää.

Uue Guinea läänepoolne külg on hollandlaste, kirdepoolne jaaklaste, keskhoimiku-poolne inglaste käes.

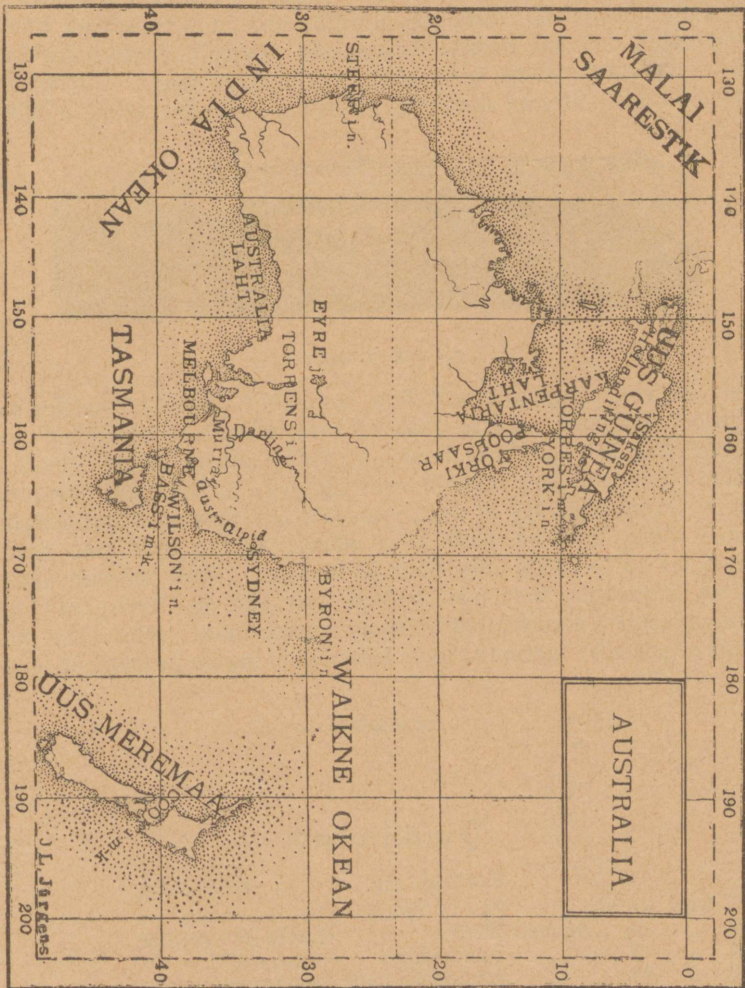
2. **Uus Meremaa**, seisab kahest saarest koos, mida Cook'i (kuuti) merekitsus lahutab. Maa on õige wiljasigitaw ja kohati ka kullarikas.

Saare päriselanikud on maorid (kollast tõugu), kellel Europa asunikudega ühesugused õigused on. Suurem osa elanikudest on aga inglased, kes siin, nagu Australia mannermaalgi, ennaft rohkem karjakasvatusest elatawad. Taimedest kõige tähtsam on Uue Meremaa lina, mille kiududest tugewaid kõisi walmitatakse.

Uus Meremaa on iseseisaw Inglise ajumaa. Ta üle walitseb rahwa poolt walitud jaadikute kogu. Rahwaharidus on asu-

nikkude tselkel kõrgel järjel. Aucklandi (aoklendi) linnas on ifegi ülikool.

3. Sandwich'i (hendwitschi) ehk Hawaii saared, õige faugel

67. Australia kaart.

Australiast, on tähtsaks merejaamaks Aasia ja Amerika vahel. Need saared on mägised ja sääl leidub ka kõrgeid vulkaniidid. Elanikkude päätegemus on põllutöö ning karjakasvatatus. Saared on Põhja-Amerika Ühisriikide omandus.

§ 168. Korallisaared.

Wäitse okeani wetes leidub korallisaari, mis mitte kõrgele weepinnale ei tõuse. Need saari sünnitavad wäikesed loomakesed, keda korallielajateks kutsutakse. Korallielajad on mere põhjas kinni, nagu oleksiwad nad taimed. Tegemööda surewad alumised korallid ära, aga nende kõwa kesta pääl, mis nad merewees leiduwatest lubja-ollustest üles on ehitanud, kasvawad ülemised edasi, niiviisi

68. Korallisaar.

oma okstega puutüvi-sarnast kuju sünnitades. Need loomakesed figinewad ineruttu. Täme alumises jaos olewad korallielajad surewad küll ära, aga ülewal pool figinewad alataja noored juurde. Nõnda jõuawad nad wiimaks oma ehitusega merepinnale. Korallielajad enam küll edasi ei ehita, aga selle eest kannawad merelaened sinna rohtu, puud ja muid asju pääle. Warsti hakkawad puud kasvama ja wiimaks asub sinna ka inimene... Sitti tulewad saare ääred nähtavale, kuna aga keskpaik wett täis on. Sellepärast on juurem jagu korallisaarefid rõnga moodi, mille keskel järw on. Kuid aegamööda kasvab ka saare keskmine osa mulda ja kasvufid täis.

Trükiwead:

	Trükitud on:	peab olema:
21. lehel. 15. rida alt	Pas de Galais	Pas de Calais.
28. " 2. " ülewalt	Weiffel	Wissa ehk Weiffel.
32. " 2. " "	lumapaagid	lumepaagid.
82. " 13. " "	põhjapõdrijoone	põhja-naba,oon.
84. " 4. " "	Newcastle	Newcastle (njufestl).
87. " 1. " "	Neapol	Napoli ehk Neapol.
87. " 11. " "	Genua	Genova (dshenowa) ehk Genua.
87. " 14. " "	Florenz	Firenze ehk Florenz.
109. " 4. " "	Syrti lahega	Suure ja Wäitse Syrti lahega.

PÖHJA JÄÄ MERI

60

50

40

AFRIKA

20

30

40

MERI

EUROPA.

350 280 210 140 70 0 350 wersta

J.L. Jürgens.

EUROPA.

350 280 210 140 70 0 350 wersta

J.L. Jürgens.

August Busch'i raamatukaupluse kulul Tall

ilmustavad muu seas:

A
2627
1908 nr 4
124806

Busch, A., Kuke-aabits. (Hulga piltidega)		
Ederberg, F., Lühikene Piibli-teadus. luhatuleks pühakirja		
mõiele koolile ja kodule kirja pandud.		
Großschmidt, O., Riistimisele palvekoda. II. jagu		
Hoffmann, H. W., Müna ja minu pere, meie tahame Jehu		
teenida. Igapäevase kodule jumalateenistuse raamat.		
Hurt, Dr. J., Elu valgus. Juttu-õeraamat.	125 ja 185	"
Johanson-Pärna, J., Wene-Eesti lõnaraamat. (Üle 16 tuhat	250, 300 ja 400	"
Wene keele lõna.) Neljas trükk		"
Jürgens, J. C., ja Tafak, K., Geografia käsiraamat. Piltidega	80	"
ja kaartidega		"
—, Geografia õperaamat. Piltidega ja kaartidega. Kolmes	50	"
raam.		"
Kampmann, M., Kooli lugemisõeraamat. I. ja II. jagu.	70	"
Kuuzik, T., География для начальныхъ школь Прибалтий-	60	"
скаго края	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ первому выпуску		"
„Русской рѣчи“ М. Вольпера	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части „Русской		"
рѣчи“ М. Вольпера	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску „Русской рѣчи“		"
М. Вольпера	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ букварю „Рус-		"
скаго слова“ Л. Григорьева	10	"
—, Словооткрыватель для эстовъ ко второму выпуску		"
учебника Л. Григорьева и В. Оленина „Русское слово“	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску книги для класснаго		"
чтенія „Русское слово“ Л. Григорьева и В. Оленина	20	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ первой части учебника		"
„Родной мѣрь“ И. Дависа	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части учебника		"
„Родной мѣрь“ И. Дависа	18	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ третьей части учебника		"
„Родной мѣрь“ И. Дависа	20	"
—, Школьные этногенныя для эстонскихъ народныхъ		"
училищъ. Kooli-laulik Eesti rahwakoolidele	20	"
—, Wene-Eesti ja Eesti-Wene lõnaraamat	250 ja 300	"
Cipp, M., Koolilaste Piiblitõugu ehk Wana ja Uue Seaduse piibli		"
jutustused salmidega. Kuues trükk	40	"
—, Piltidega piiblitõugu. Kolmas trükk	40	"
—, Piiblitõugu seletustega. Esimene raamat: Wana Seaduse		"
lugu. Teine trükk	30	"
—, Piiblitõugu seletustega. Teine raamat: Uue seaduse lugu.		"
Teine trükk	60	"
—, Koolilaste kirikulugu ja lähike kodumaa kiriku lugu.	50	"
—, Lähikene kodumaa kiriku lugu	10	"
—, Kirikulugu	50	"
Mohr-Jelaf, A., Kirikulugu	25	"
Prawdin ja Mühlmann, Rehkendamise ülesannete kogu I.		"
Sitska, J., Jutustused ajalooit. Rahwakoolidele ja keikkoolide		"
alamatele klassidele		"
—, Üldine ajalugu. Keikkoolide jaoks		"
—, Wäikene ühüpõetuse raamat	20	"
—, Trükis on:		"
Sarm, J., Süfika õpetus		"